

СУЧАСНІСТЬ

ВЕРЕСЕНЬ 1989 — Ч. 9 (341)

Л. Танюк: ДРАМА УКРАЇНСЬКОЇ ДРАМИ

Віра Вовк: КИЇВ ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ

С. Білокін: НАРБУТ І ШЕВЧЕНКО

Т. Кузьо: ГЛАСНІСТЬ І ПРОБЛЕМА ГОЛОДУ
1930-ИХ РОКІВ В УКРАЇНІ

Візма Бельшевіц: МИ — У ПОВІТРІ

ISSN 0585-8364

НОВІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Микола Лебедь

УПА. УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНЬСЬКА АРМІЯ

1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації.

ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9 ам. дол. (безкислотний папір)

Друге видання книжки з 1946 р. про дії УПА містить, крім первісного тексту та документацій, також нові документаційні матеріали.

«СУЧАСНІСТЬ» 1961-1985. Вибране

1987, 510 стор. ISBN 3-89278-002-1 Ціна: 15 ам. дол.

Збірник вибраних матеріалів із журналу Сучасність: поезія, літературна критика, дослідження, публіцистика авторів у діаспорі та з України — В. Симоненка, Г. Снегирьова, Є. Сверстюка, В. Стуса і ін.

Юрій Самброс

ЩАБЛІ. Мій шлях до комунізму

1988, 417 + X стор. ISBN 3-89278-007-2 Ціна: 16 ам. дол. (безкисл. папір)

Юрій Самброс дає в спогадах детальну хроніку сталінського погрому українського національного відродження, описує цікаві епізоди з життя О. Олесья, М. Вороного, М. Хвильового, І. Багряного і ін.

«УКРАЇНЬСЬКИЙ ВІСНИК». Випуск 7-й (серпень 1987)

ГРОМАДСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-ХОУДОЖНІЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Київ—Львів; «Пам'яті Василя Стуса»

Редколегія: *І. Гель, М. Горинь, П. Сковоч, В. Чорновіл* (відповід. редактор)

1988, 102 стор., мал. формат. ISBN 3-89278-006-4 Ціна: 4 ам. дол.

Передрук сьомого числа відновленого в Україні незалежного журналу.

о. Іван Гриньох

ВВЕДЕННЯ ДО ТВОРІВ

Кард. Йосифа, Верховного Архієпископа

1988, 205 стор. ISBN 3-89278-012-9 Ціна: 10 ам. дол.

Збірка статтів з нагоди 1000-ліття Хрищення Руси-України Патріяршого архимандрита о. І. Гриньоха, якими автор вводить читача в Твори Блаженнішого Йосифа (Рим, 1968, 1969, 1970, 1971).

В. Домонтович

ПРОЗА. Три томи

Редакція й супровідна стаття Юрія Шевельова. ТОМ ТРЕТІЙ

Примітки Ю. Шевельова; тверда оправа, суперобклад. Ярослави Геруляк.

1988, 558 стор. ISBN 3-89278-010-2 (т. 3) Ціна: 30 ам. дол. (безкисл. папір)

ISBN 3-89278-011-0, т. 1, 2, 3: 75 ам. дол. (т. 1 в продажі, т. 2 в друці).

ТОМ ТРЕТІЙ містить 28 оповідань і нарисів Віктора Петрова, частина яких з'являється друком вперше.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ВЕРЕСЕНЬ 1989

Ч. 9 (341)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — SEPTEMBER 1989
MÜLLERSTR. 33, RGB.
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Лариса Онишкевич, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркус, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist

744 Broad St., Suite 1116

Newark, NJ 07102-3892

Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

Bundesrepublik Deutschland.

Tel.: (089) 26-37-73

Druck: Kalyn Press

450 Seventh Ave.

New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Павло Мовчан*: Поезії.
11 *Лесь Танюк*: Драма української драми.
26 *Віра Вовк*: Київ шістдесятих років.
35 Листи Василя Стуса до Віри Вовк.

МИСТЕЦТВО

- 51 *Михайло Селівачов*: Слово про Феодосія Гуменюка з цитуванням думок художника.
59 *Сергій Білокінь*: Нарбут і Шевченко.
69 *Валеріян Ревуцький*: Перший історик українського театру.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 72 *Тарас Кузьо*: Гласність і проблема голоду 1930-их років в Україні.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 84 *Михайлина Коцюбинська, Євген Сверстюк*: Про першу публікацію Василя Стуса в Україні.

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 88 *Григорій Пельман*: Неформальні клуби Москви.
104 *Візма Бельшевіц*: Ми — у повітрі.
109 Інтерв'ю з Левком Лук'яненком. — *Провів Григорій Панчук*.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 115 Листи Василя Стуса до сина і дружини.
- 120 *Леонід Плющ*: Згадуючи Василя Стуса.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 122 Перші лавреати премії ім. Василя Стуса. (Матеріал з України).
- 124 *Лесь Танюк*: Post scriptum до статті «Драма української драми».
- 127 Всім, кого це стосується. (Звернення М. Романишина і А. Новаківського).

- 128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

ПОЕЗІЇ

Павло Мовчан

Вогонь

I

Вогонь лизав солодкі корінці
і важко дихав на телячу шкіру.
І золотив розпечені кінці,
в дим обертав єгипетський папірус.

Волав, обпікши груди, Гільгамеш,
і лопалися глиняні таблиці.
— Енкіду, не лякайся цих пожеж,
це під склепінням лопотять жар-птиці.

Вогонь безвічний, крадений в богів..
Його загнали в капсули та кулі..
Він рветься і виходить з берегів,
і пам'ять нищить та віки минулі..

Вже корчиться Аврора у вогні,
Еней здер шкіру власну, як сорочку.
Жар в очі хижо зазира мені,
і чую голос материн: — Синочку!..

Та що до мене? — Ген горить Велес,
і злотом ширим вже облитий Нестор.
Святий собор Михайлівський пошез,
вогонь гортає біблію стоперсто.

І корчаться, і мучаться в вогні
нічні русалки, і цнотливі Хлої,
І Ярославна плаче при вікні:
— О княже, любче, згоримо обоє!

І дзвони, калатаючи, горять,
міста зникають, і згорають мури.
Пропалює розпечена печать
оклади срібні й тлусті палітури.

І на пательнях чистих сторінок
печеться рибка золота... і голуб,
і стає змієм вогняний струмок...
Нечиста ж сила біситься навколо.

Вона підносить попіл і трясє
з полиць високих Кантів та Сократів,
кружляє полум'яна карусель,
і жар стає уламками агату.

І вождь усіх народів та віків
над Мавзолеєм простирає руку,
немов благословляє чортяків
на всі тортури та пекельні муки.

І Кармелюк, і Гонта, й Залізняк,
у аркуші згорнувшись, зникають;
Горить чиясь ливрея й кобеняк,
над димом духів кружляє згряя.

Величко, Самовидець і Шекспір,
Грушевський, Винниченко і Драй-Хмара
слова окремі ловлять на папір,
і буква "і" димить, неначе згарок...

Шрифти осіли в згарищі, мов шлак,
глаголиці, кирилиці, устави,
і випаливсь у пам'яті дупляк,
де жевріли події лиш криваві.

А де про любовіть, милість, добрий чин?
Де ниття те, що з прашуром єднало?..
Ні попелу, ні літер, ні жарин,
лиш купа літер, вилитих з металу...

Та витікає олово з долонь,
і в крапки перетворюються коми.
Мов рибки золоті пливе вогонь
в глибинах знань, у товщах вікойому...

А дим все вище й вище вироста,
і сховище кипить, немов мазарня.
І козаки, приречені до страти,
плюють на ката і юрбу базарну.

І скручується трубчато папір,
і жовкнуть смертно всі безвічні лики,
вуста скипають, лускається зір,
але з грудей ні зойку, ані крику...

Повітря де спасенне? де вода?
Клитина кожна виповнена чадом.
Верхи на полум'ї чортяча мчить орда,
і нищить все, і губить всіх до шаду...

Летить орда, їрже стрімкий вогонь,
і кружеляє гайвориний попіл —
кого укриє, розклює кого
ця хижка зграя? Згине хто в галопі?

І на арканах диму по золі
волочаться забуті вже герої,
і сіллю мерехтять крупинки сліз,
тіла чорніють, випалені кров'ю.

І запах тіла, спаленого тут,
сягав далеко, непокоїв суших...
Повітря тихо тліло, наче трут,
чорт в нього дмухав, дмухав невсипушо...

І входить вдруге в полум'я Тарас,
і мовчки дивиться на веремію з дуба.
Човни в огні! Нерукотворний Спас
не відведе від побратимів згуби.

Мовчить козак, бо зна — згора земне,
небесне все — ніколи незникоме;
вже ніжно лиже полум'я й мене,
впеклася в серце іскорка, як кома.

II

Летить незримий вісник і гонець,
і рівну воду брижить вітерець
та хилитає чаєчку-віщуху...
Беззвучно з кручі пада камінець,
мов самогубець, внурюючись глухо.

І ланцюгом не брязкає упон,
і очі в далеч нуряться, як в сон,
шум западає глибше в мушлю вуха,

і стиснутий ще хвиль акордеон.
А скалки світла голкували тіло,
яке поволі склянкою ясніло.
В порожній жмені, наче в бубці зрілій,
світився кільцюватий халцедон.

І жах німий спотворював портрети
і проступали крізь тіла скелети,
зсередини розпечені вогнем...
Вогонь небесний вже палив й мене...

Жарину в жмені байдуже стискав,
студив у роті не слова — жарини,
і, зацікавившись, вибуху чекав,
та час урвався й лопнули судини...

Стоячі води

Я вас не викличу з нічого,
не виплачу, не воскрешу:
нема зворотньої дороги.
Там завмира підземний шум.
Спільнопорушно, однобічно
примари гнали їх в пітьму,
у мерзлоту вганяли вічну,
у гнізда металевих мук.
В ім'я безглуздої ідеї,
та нездійсненої мети
сини безтямної Вандей
в підземні гнали вас світи...
Брати мої! Де ваше кістя?
На Колимі? На Соловках?..
Ріка ставала кожна Стіксом —
що Об, що Волга, що Ока...
На цей бік пам'яті ніколи
вас поіменно не гукнуть,
бо вирвано з корінням голос,
стоїть по ріках каламуть...

Бетон

На попелище власних літ.
і на спустошене дворище
щось надить... надить... Пам'ять, рід?
Чи здичавіле гробовище?

Скрізь лобода та кропива,
якась чужа трава — в коліно...
Печальна пам'ять родова
дороги скривлює постійно...

Але вирівнює їх страх,
та шлях життєвий гнеться криво...
Скрипить прах ваший на зубах,
що посміхаються щасливо...

Ступну крок вбік — у мур уткнувся:
він виганявся з обох боків
мого життя, де "к" — як плюс,
"уй" — мов вигук, — ой високий!..

Високий мур, чи ж навіки?
Він обтягнув усю країну? —
Пробились гострі шпичаки
із нього, і штовхають в спину...

Нікого я не бачу. Сам
іду, іду, немов тунелем...
Я знаю: ви присутні там,
де слід зостався від оселі...

Ви знову збратані, а тут
я сам один, як перст відтятий;
між нами двометровий ґрунт,
бетонний мур, іржаві ґрати...
Присутність вашу чую скрізь,
та зір не визначить, які ви.
Ліг ваший прах в міцний заміс:
мур височить на краю прірви...

Хоч вгору лишаєм повзи,
хоч в землю прахом западися...
Видно бетон: з вершин... з низин...
мов сам в бетоні схоронився...

Жебрачка

Листок підсвічує листка
скляним крапластим литим світлом...
Яка торкає їх рука?
Хто дмухає на них сирітно?

Незримий дух з тамтого боку
листату ряску продува...
Холодить протягом неспокій,
коли зужиті вже слова
спливають з глибини потоку,
щоб свідчить — пам'ять ще жива...

Наприклад, "голод" — і незгасне
скресне обличчя жінки враз,
що, кажуть, з'їла діток власних
у той братеролюбний час...

Воно мене лякає й досі
звичайністю очей і кіс...
... Ця жінка дітям хліба просить...
А мати мимрить щось під ніс
і хреститься: "Свят, свят з тобою", —
і закрива нас пеленою,
щоб ми не бачили її...
— Прісні листки... давлюсь травкою...
Десь забарились гостії...
О як же нудко... дайте солі...
А ваші дітки, хоч їх ї... —
Ми ж в материнському подолі
зашилися, мов вустюки...

І видно руку кошувату,
що тремко тягнеться до нас,
мукичку в неї сипле мати —
пороша біла піднялась...

Побачив янголів крізь неї
чи душі діточок дрібних,
тих з'їдених та убієнних,
яких побачити не встиг...

Вони довкола кружеляли
тієї жінки, наче рій,
і розверзалися провали
над людоїдкою вгорі...

І протягом пекло холодним,
і гострий вітер скальп стинав,
і липовий листок безодню
розкрити протягом латав...

ДРАМА УКРАЇНСЬКОЇ ДРАМИ

Лесь Танюк

Навряд чи серед любителів театру знайдеться людина, яка, поклавши руку на серце, почала б переконувати нас, що ми живемо у золотий вік розквіту української драматургії або принаймні у переддень її активного відродження. Всі ми, як правило, однастайні у констатації факту її кризи — розбіжність існує лише у поглядах на причини такого стану і на шляхи до їх усунення. Проблема складна, у межах нашої розмови ми не можемо претендувати на вичерпний аналіз сучасної драми української драми, і я хочу бодай конспективно намітити деякі її аспекти.

Учасники "прапорянської" дискусії поки що лише побіжно торкалися театрознавчих та драматургічних проблем, проте ряд слушних пропозицій було висловлено. Можна погодитися з М. Жулинським, котрий засуджує дивну практику мовного "роздвоєння" в українських театрах, коли лише текст п'єси проговорюється по-українськи, а все, що довкола п'єси, відбувається на російській мові. Де вже тут думати про високу мовну культуру — аби не помилитися! Слушно міркує відомий літературознавець і про потребу новаторського переосмислення класики на сцені, про вміння вловлювати те нове, що несе режисерська інтерпретація довньому творові. Проте це часткові зауваги, потрібен ширший погляд на театральні-драматургічні проблеми.

Одразу визнаю, що число прочитаних мною за півтора року роботи у Київському молодіжному театрі п'єс, так званий "самоплив", перейшло за дві сотні. Є серед них кращі і гірші, є чисте графоманство, є просто позакультурна маячня і базгранина, але є й поодинокі спроби вирватися за межі звичного сприйняття; проте основний недолік цих п'єс один: за постановку жодної з них театр (себто актори, ті, яким належить утілювати відтворене у п'єсі життя) не вхопиться, як хапалися колись театри за "97" Миколи Куліша, за "Диктатуру" Івана Микитенка, за "Не називаючи прізвищ" Василя Минка, за кращі п'єси відомих наших комедіографів. Впаде в око драматургічна безпорадність; лубок переважає над психологічним письмом, автори бояться проблем, і якщо вони ще так-сяк можуть зав'язати конфлікт, розв'язати його належним чином — річ для більшості з них майже неможлива; і тоді із-за копиці з'являється

Прапор (Харків), ч. 7, 1988. Передруковуємо з дозволу редакції журналу. — Ред.

секретар обкому партії і відправляє поганих персонажів на пенсію, а позитивних підвищує по службі (було так в одній інсценівці за твором Михайла Стельмаха). Незнання законів театру, законів драми, необізнаність із процесами, які відбуваються у світовому театрі, зокрема у театрі російському, — найхарактерніші прикмети майже всіх прочитаних мною п'єс...

На сцені життя діється сьогодні таке, що й не снилось нашим мудрецам. Газети, радіо, телебачення, виступи керівників партії, подвижництво краших наших письменників, які з таким завзяттям вийшли на оборону нашої природи, моралі, культури, мистецької пам'яті, відживлення духовних криниць і замулених джерел української культури, відновлення Закону з великої літери; часописи вихоплюють із рук, цілющий озон гіркої справедливості (краще пізно, ніж ніколи!), — жити стало надзвичайно цікаво, у повітрі запахло не лише сіркою і середньовіччям (публікація про моторошну "Зону мовчання" у *Литературной газете* дає підстави і для такої ризикованої метафори!), але й можливим ренесансом, — для нього сьогодні є всі ознаки. Формується нова стратегія і нова концепція культури, ми починаємо усвідомлювати — цитую назву блискучої статті Івана Дзюби¹ у газеті *Культура і життя* за 24 січня ц. р. — національну культуру як цілісність. До нас повертаються Лесь Курбас і "Три Миколи" — Микола Куліш, Микола Хвильовий і Микола Зеров, ми перестали боятися донедавна заборонених слів "Винниченко", "Грушевський", "Йосип Гірняк", "Юрій Клен", "ВАПЛІТЕ", здобув нове життя *Собор* людського духу Олесь Гончара, твір, який був першим такого роду й значення не лише на Україні, а й у всьому Союзі. Набув визнання роман Ліни Костенко, замовчуваний упродовж п'ятнадцяти років, виходить погромлена колись "Катастрофа" В. Дрозда, публікуються нові твори І. Драча, Б. Олійника, Ю. Щербака, В. Яворівського, Р. Іванчука, І. Чендея. Не можна не згадати подвижницької франкіани Дмитра Павличка та його сонетів; народилася зовсім нова генерація поетів, де кожне ймення — уже мистецька подія — Ігор Римарук, Василь Герасим'юк, Станіслав Чернілевський... Вихід українського Шекспіра, творчість Івана Марчука, реабілітація "Криниці для спраглих",² "Народний Малахій" М. Куліша у першому числі "Прапора"; статті Л. Череватенка про кіно, титанічна праця Інституту літератури і, зокрема, Леоніда Новиченка, Миколи Жулинського, активна діяльність спілчанської секції критиків, яка стала нині бойовим авангардом спілчанської перебудови; боротьба з "підкоренням" та "перетворенням" природи, захист і реконструкція пам'яток архітектури — одне слово, навколо твориться грандіозна містерія *оновлення, осяяння та олюднення*, і, певен, нащадки заздритимуть нам, яким було дано шанс узяти участь у цій містерії.

І лише ми, люди театру і драматургії, боязко плентаємося ззаду, дозуючи наші "перебудовчі" кроки унціями аптекарської сміливості. Звичайно, дещо зроблено і на нашій ниві (створення СТД³ України на чолі з С. Данченком, курбасівська епопея, вихід двох книжок про Леся Курбаса, святкування його 100-річного ювілею, фестиваль "Театр і час", народження нових театрів-студій — хоча, зауважу принагідно, в Києві — жодної — українською мовою!), проте ні для кого не таємниця, що найголосніше про експеримент, перебудову та гласність говорять сьогодні ті, хто не годен перти плуга. Заборони на п'єси скасовано — проте кардинальних змін у репертуарі театрів не відбулося, назагал він навіть став поміркованіший.

Акторська майстерність підупадає, багато режисерських вакансій з року в рік залишаються вільними, пересічний театр грає в середньому — вдумаймося! — 574 вистави на рік (дані ЦСУ⁴ України), отже — по 2,1 щодня, — коли ж йому репетирувати нові п'єси? А між тим більше як половина місць на вечірніх виставах по республіці не заповнені, фінансово театри ледве зводять кінці з кінцями, дотації зменшуються. Безпосередньо перебудовчі пристрасті перейшли у новий вимір, і в деяких театрах замість прем'єр доведеться, мабуть, показувати глядачам партійні чи профспілкові збори, на яких актори темпераментно з усім знанням законів сцени знімають із посади чергового директора і вимагають оптового підвищення заробітної платні. Останнє, до речі, давно вже слід зробити — саме тут одна з причин акторського рабства, непевності актора, його залежності від "прописки", "ставки", "виконаної норми" тощо.

Боротьба ж у сфері театральних ідей та змістів безпосередньо на сцені набагато скромніша. Це тривожний симптом, бо він відсилає нас до вчорашнього дня. Мистецтво має бути відкрите різним формам і змістам, лише в їхньому змаганні виробляється мистецька цілісність. Театр — не патефон для програвання платівок, відштапованих великим тиражем; кожна постава — унікальна, принаймні має бути такою. Вже одне це передбачає змагання методів, форм і стилів, режисерських та акторських концепцій, критичних різночитань — саме відсутність такого художнього плюралізму зодноманітнила вчорашній театр. Тим же, хто над усе боїться мистецьких дискусій та боротьби ідей, можна нагадати слова Й. Мандельштама: "У поезії завжди війна, і лише в епохи громадського ідіотизму наступає мир або перемир'я". Отже, йдучи до нового театру "медленным шагом, робким зигзагом",⁵ ми уповільнюємо ходу перебудови, чіпляємо до неї свого немазаного театального воза і підстьобуємо: "Гей-та вйо! Віш-та вйо!".

На цьому тлі радісними винятками стали постановки Ігоря

Бориса в Івано-Франківську ("Диктатура совісті" та "Плаха"), О. Біляцького у Харкові, А. Петрова у Севастополі, А. Канцейдала у Херсоні, К. Пивоварова в Одесі, М. Нестантінера у Києві, акторські роботи А. Роговцевої та Л. Кадирової, Б. Ступки та Б. Козака, Л. Кушкової та Я. Гаврилюка, Л. Тарабарінова і В. Маляра, Ю. Мажуги та Ю. Суржі, сценографічні роботи Д. Лідера, В. Карашевського, М. Френкеля, хореографія А. Шекери та чимало іншого.

Однак ці винятки лише підтверджують загальне правило: на театрі тривожно. Складається враження, що людям театру працювалося краще, коли на них "тиснули" згори, адміністративно усували з посад. Існує притча про людину, що проковтнула гадюку. І прожила все життя, боячись зайвий раз поворухнутись. Живучи отак у постійному конфлікті з "внутрішнім ворогом", людина мала чітке уявлення про свої життєві функції — як їй вестися, кого звинувачувати у всьому, чого жадати, з чим боротися. І коли одного чудового дня гадюка залишила її, людину охопила радість свободи — нарешті вона зможе гідно самореалізуватися! Та цього не сталося: позбавившись ворога, вона впала у відчай, бо не знала тепер, як жити, з ким боротись, до чого докласти рук. Чи не нагадуємо подеколи і ми в театрі отакого розгубленого горопаху?

Я зумисне почав із театру, бо, на моє глибоке переконання, саме він — першопричина тієї пропасниці, од якої хронічно лихоманить нашу драматургію.

Шахова партія, яку український театр догравав в останні роки, почалася з гамбіту.

Гамбіт — це жертва пішака чи навіть фігури на початку гри для одержання активної позиції та швидкої можливості перейти в атаку.

Діячі українського театру, котрі вважали Леся Курбаса за фігуру, яку можна було віддати у жертву, програли.

В цій партії Курбас був не пішак, а Ферзь. Після його виходу з гри партія йшла по-різному; іноді наступав тимчасовий успіх, іноді неповороткий король король опинявся майже в закуті. Останніми роками на шахівниці була нічия. Вічний шах. І лише недавно почалося якесь пожвавлення — може, лише років із п'ять тому, яке потім перейшло чомусь виключно на організаційні рейки.

Драма є частина театру, вона не лише живить його високою духовністю ідей, а й живиться його плоттю, його громадською відвагою, його груповим сумлінням, його честю, нарешті. Читач переживає книжку наодинці — механізм масового сприйняття набагато потужніший, у театрі виникають могутні струми родових емоцій, праемоцій, включаються біоритми національного інстинкту. Театр є могутній засіб впливу на психологію людськості — глядач ніби віддає акторові (а через нього і драмі!) свою енергію, свої запити, і тоді реалізоване на кону переходить із площини

мистецтва у площину життя. Такими явищами стали "Мина Мазайло" і "Народний Малахій" М. Куліша, "Фронт" і "Крила" О. Корнійчука, "Не називаючи прізвищ" В. Минка, "Фауст і Смерть" О. Левади, чарівно-приваблива "Веселка" та бурлескні "Фараони" молодих тоді і ще необ'їжджених дебютантів М. Зарудного та О. Коломійця, і його ж таки пізній "Дикий Ангел". Вони були провісниками певних змін у суспільстві, тривожним набатом в одному випадку і спробою вивільнення людини в іншому, ішли не за постановами партії та уряду, а до певної міри спричинювали їх до життя. Лише драматургія випереджального кшталту здатна повести театр за собою — а для цього драматург має бути філософським лідером громадського процесу, провідником певних ідей (як це ми бачимо сьогодні в українській прозі та поезії). На жаль, такий провід наша драма нині втратила.

Чому театри України радше звертаються сьогодні до Айтматова чи до Шатрова, до М. Куліша чи до класиків, аніж до сучасної української п'єси? Бо вони потребують творів, які несуть у собі концепцію часу — через Булгакова чи Бернарда Шоу, Едварда Албі чи "Вертеп" В. Шевчука це подеколи легше зробити, ніж через побутово конкретну річ, яка вище за цей побут не піднімається. Коли ж п'єса несе в собі заряд відкриття, вона неодмінно виходить за межі республіки, як це було з "Кафедрою" В. Врублевської, "Спитай колись у трав" Я. Стельмаха, п'єсами Ю. Щербака; мали помітні злеті і старші наші драматурги М. Зарудний та О. Коломійць, що перехопили естафету від О. Корнійчука, який у свою чергу продовжив перервану добою нитку микитенківської драми.

Масштаб п'єси визначається її вторгненням у життя. В. Врублевська зачепила в "Кафедрі" дуже важливий нерв нашого "білянаукового" життя, так би мовити, доперебудовчого періоду — і її п'єсу поставили понад 80 театрів СРСР, вийшла вона і на закордонні сцени. П'єси такого плану викликають часто-густо спротив, їх забороняють ставити, коригують їхні фінали — але пов'язано це не з проблемами чисто мистецькими: то є відгомін мистецької актуальності твору. На жаль, на Україні довгий час боялися творів, що ставили питання про наболіле, пекуче, невирішене. Так, не пішла в українських театрах "Тривога" А. Петрашкевича, драматурга, який посідав одну з керівних партійних посад у братній Білорусії — для деяких наших місцевих керівників культури антиалкогольна спрямованість драми виявилася "небезпечною": у нас, відповідали вони, такого нема й не може бути, і тому п'єса у нашому регіоні звучатиме як ідейно шкідлива. Можу навести й один приклад із власної практики. 1963-го року я ставив в Одесі "Правду і кривду" М. Стельмаха, і в ситуації неврожайного року постановку цю зняли. За мотив зняття правив той факт, що в Одеській області було виключено з партії одного з

голів колгоспу, який зробив у житті те, що зробив Марко Безсмертний у п'єсі Михайла Стельмаха: роздав хліб на трудодні спершу колгоспникам, а вже потім віддав залишки державі. Отже, М. Стельмах, пишучи *історичну* п'єсу, створив правдиву модель життєвого конфлікту — і саме це спричинило до конфліктної ситуації. Щодалі таких моделей життєвих конфліктів у наших драмах з'являлося менше й менше, і їх уже ніхто не забороняв: театр утрачав наступальність, глядача намагалися здебільшого лише розважити, а на цьому коникові високої драми не збудуєш.

Історично склалося, що ми існуємо сьогодні в обмеженому просторі драми. Сучасний актор не пройшов крізь драматургію Винниченка з його психологічною деталізацією (цю роботу проробили в іншомовних театрах Ібсен, Леонід Андрєєв, Зудерман, почасти Горький), не знає творів Старицької-Черняхівської, Грінченка, Костомарова, П. Куліша, оперує лише трьома-чотирма назвами з доробку Старицького та Карпенка-Карого, Кропивницький для нього лише абстрактний "батько українського театру"; він лише чув про п'єси Васильченка, Мамонтова, Кочерги, Дніпровського, Ірчана, Первомайського, Ярошенка, Плужника, Галана — список величезний, кожен із нас може поповнити його на свій лад. Я не кажу, що всі ці п'єси треба зразу ставити — далеко не всі вони пережили свій час. Але їх треба знати, бо, як сказав Курбас, лише ставши на плечі традиції, можна піти далі. Назріло питання про створення у Києві централізованої бібліотеки української драми. Нам, людям театру, потрібні не балачки про п'єси, не легенди про колишній успіх тієї чи іншої постанови, а конкретні тексти, відповідним чином проаналізовані та потрактовані літературознавчою і театрознавчою думкою. У цій бібліотеці мають бути зафіксовані усі оригінальні і неоригінальні драматичні твори, всі інсценівки та переспіви, театральні сценарії та численні варіанти перекладів.

Вочевидь справа не лише у знанні текстів — театральні інститути мусять проводити акторів по стилях та епохах — як по залах Ермітажу, знайомлячи їх з усіма акторськими школами, як це робив Лесь Курбас у Молодому театрі, з усіма системами театального мислення та втілення — від старокитайської до елізаветинської, від дель-арте до "Кабуки" та "Но", від манери "Комеді Франсез" до Художнього театру, від Гордона Крега до Пітера Брука та Арто, від оф-оф-бродвейських театрів до театру абсурду, від української побутової драми до таємниць поетичної метафорики Лесі Українки. (До речі, у Молодіжному Іван Драч ставить як режисер "Одержиму" і "На полі крові" Лесі Українки, це наша перша робота проєктованої Студії Української Драми, спроба експериментальної розвідки філософської основи театру Лесі Українки, і ми дуже віримо у цей експеримент, метою якого є пошук сплаву

театру з поезією). Киньмо побіжний погляд на процес розвитку нашої драми на тлі драми світової. Український вертеп, шкільна драма — саме сьогодні час повернутись до цих мітологемних систем народного мислення — від них провадиться стежина до комедії дель-арте, до англійського Панча та російського Петрушки. Б. Шоу писав, що за основу його інтелектуальної драми йому правили Арлекіні і Коломбіни. Наші пречудово-наївні "Москалі-чарівники" і "Наталка Полтавка", "Шельменки" та "Сватання", українські водевілі й одноактні шедеври на зразок "По ревізії" — Бен Джонсон, Бомонт і Флетчер позаздрили б такому розмаїттю ідей, барв, людей і сюжетів — хто сказав, що це безнадійно-вчорашній день? Звичайно, відживлення їх потребує не музейної реставрації, а подвижництва душі і колосальної акторської вправності — мусимо знайти цілісний підхід до потреб карнавалізації нашого життя, де неможлива людина з натовпу, що діє виключно з розрахунку на довгу низку одноманітних буднів, мусимо творити острівці свята, що руйнують безгероїчний характер буднів, перезаряджаючи акумулятори нашої енергії. Засобами сценічного мистецтва можна вивільнити в житті енергетику народно-фольклорної *творчої* стихії; згадаймо, саме звернення до такої спадщини відживило сьогодні латиноамериканський театр, породило у 30-ті роки явище такого голосного театру, як бельгієць Мішель де Гельдерод, наснажило Сінґа, Кокто, Акутагаву, як колись наснажило Гете на "Фауста", а Данте на "Божественну комедію". І тут наші театри виявляються кволими, неспроможними знайти сценічний адекват таким п'єсам, як "Сад" і "Вертеп" В. Шевчука, як драматичні поеми І. Драча та Ліни Костенко. А чого був би вартий задум постановки симфонії Тичини "Сковорода", що, як на мене, є вінцем його доробку? Для реалізації таких великих ідей повинен виникнути якийсь *ідейно* новий театр, театр високого духу і злету.

Особливої ваги набуває відтворена нашою драмою історія української козаччини. Зведена до боротьби "багатих із бідними", до культу картинності та модної для минулих часів "монументальності", вона поступово зникла зі сцени як щось архаїчне і бутафорське. Відживити її сьогодні можна лише перспективою шекспірізації теми (на відміну від шіллерізації, ключиком якої її здебільшого відкривали). Іншими словами, до неї треба підійти як до "нової драми", яка розглядає не просто соціальні конфлікти, а історичну ситуацію, коли людина, перше ніж перетворювати дійсність, має перемогти саме себе, має долати власне (себелюбне або обережне, філістеризоване) "Я". Саме тут, як на мене, хід від романтизму Старицького до "новореалізму" Карпенка-Карого, чиї традиції ми просто безпардонно занедбали, захуторянили як у літературознавстві, як у театрознавстві, так і на сцені.

Українська пореволюційна драма вирвалася на світовий рівень (а як інакше оцінити такі шедеври, як "Патетична соната" Миколи Куліша?) лише тому, що відповідно до вимог часу дала великі ідеї. "Джیمмі Хіггінс" чи "Гайдамаки" Курбаса за Сінклером та Шевченком не були блискучими п'єсами. Але їхнє сценічне втілення дало різкий поштовх до розвитку драматургії і безумовно вплинуло на модель нової драми.

Дозволю собі ще одну заувагу. Вітчизняна наша драма майже не пройшла крізь естетику діяльного індивідуалізму. У Шекспіра герой усвідомлює себе уже не засобом для досягнення якихось позаособистісних корпоративних цілей, а конкретно метою історичного розвитку. Від цієї тези ми в українському театрі в добу суцільної "колективізації" нашої сцени майже відмовились: чи не тому у нас так мало справжніх сценічних героїв — таких, як Ілько Юга, як Малахій Стаканчик, як боцман Бухта, Гайдай і Оксана, як Стельмахів Марко Безсмертний? Мерехтять на сцені натовп, міняються грими та костюми, і все важче стає глядачеві запам'ятати людину, єдину, унікальну в своїй неповторності. Без мікроаналізу духовного світу людини сучасна п'єса психологічного театру неможлива.

Показово це і для російського театру, який ми наслідували. Там теж часто-густо оперують "колективно-соціальними портретами" — вдумайтесь лише в назви п'єс: "Дачники", "Мещане", "Дети солнца", "Аристократи", "Враги", "Народовольцы" "Декабристы", "Большевики", "Братья и сестры" (ба й навіть у класиці — "Хищники" Писемського. "Тени" Щедрина). Між тим краші п'єси світової драматургії називалися "Гамлет", "Макбет", "Король Лір", "Цар Едіп", "Гартюф", "Борис Годунов", "Маклена Граса", "Сава Чалий". У центрі кожної з них — моногерой, автор зусибіч розглядає його натуру, через героя аналізує соціум і час. Без долання власного монологічного "я" акторське дійство випрямляється, спрощується, п'єса перетворюється на плакат "наші й німці", "новатор і консерватор" і т. ін. Поза драматургією окремо виписаної ролі нема сенсу чекати на зростання акторської майстерності, не кажучи вже про акторську свідомість.

Наша драма має пройти прискорений шлях розвитку, перерваний 30-ми роками, коли її було спрямовано виключно у річище агітації та пропаганди. "Утром в газете — вечером в куплете" — такий шлях не може бути для театру універсальним. Доба перебудови продиктувала нам, Молодіжному театрові, потребу звернутись до публіцистичної драми Шатрова. Революціонізація свідомості, ставка на актуальне, поетика політичного театру — потрібні, вкрай потрібні речі, якщо виходити з концепції театру — кафедри. Але мусимо іти від цієї поетики до моделювання нової естетичної реальності, до осмислення процесів, які відбу-

ваються не лише у суспільстві, а конкретно в людині, в одній окремо взятій людині, яка являє собою мікрокосмос.

Попри поодинокі спроби, не одержав на Україні розвитку жанр документальної драми — а скільки тут цікавих архівних даних, епістолярії, витягів із протоколів тощо! Допит членів Кирило-Мефодіївського братства, українські декабристи, листи Івана Франка, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, діячі 20-их років, театральні та літературні диспути, досвід і втрати "українізації", соціальний аналіз доби через, скажімо, драматичний портрет Миколи Скрипника та інше. На сьогодні не можна бути впевненим, що такі ідеї народяться в *театрі* — вони запліднять його, прийшовши з кіл літературних, науково-дослідницьких, музейно-архівних: театрові потрібен гуманітарний "центр ідей"; потрібні тематичні робочі зустрічі з активом СПУ,⁶ де вироблялась би спільна цілісна стратегія української культури.

Не осмислені належним чином на театрі Богдан Хмельницький (час перейти від методу, яким оперували класики, а потім О. Корнійчук, до повнішого розкриття суперечностей цієї могутньої постаті, до вияву його драми і драми доби), Іван Вишенський, Григорій Сковорода. Не прочитана на театрі особа Івана Франка, цього велета нової революційної думки. А хіба не шекспірівська за масштабом пристрастей постать Івана Мазепи з усіма його прірвами і такою неоднозначною роллю в нашій історії та культурі? Хіба тільки на героя комедії, та ще й опереткової, годиться блискучий ерудит академік Михайло Грушевський (яким побачив його колись, за спогадами Смолича, Микола Куліш)? А скільки сюжетів для п'єс могли б подарувати нам стіни харківського будинку "Слово" чи Клубу імені Блакитного? Та й сьогодні можна поставити не лише "Собор" Гончара, а й усю драматичну полеміку довкола нього, — переконаний, тут матеріалу на справжню трагедію ідей. Та й хіба ж одним "Собором" вичерпуються всі проблеми нашої духовної екології, здатні приголомшити людину? Чому в поезії може бути "Чорнобильська мадонна" І. Драча, у прозі — повісті Ю. Щербака та В. Яворівського, а драма й досі перебуває "у зоні мовчання"?

В історії театральної культури нові етапи духовного розвитку починалися з появи принципово нової драматургії, яка диктувала театрові свої ідеї. Але кульмінація нової драми була можлива лише там, де вона силою свого авторитету створювала для себе принципово новий театр, театр на нових організаційних засадах, — в умовах ворожого цій новій драмі театральної дійсності. Так виникли театри Шекспіра, Мольєра, Островського, Карпенка-Карого, Чехова, Брехта, Миколи Куліша. Але згадаймо: могли виникнути і не виникли театри Бернарда Шоу, Гарсія Лорки, Назима Хікмета, Лесі Українки — для їхньої реалізації за певних

історичних умов було неможливо створити принципово нові театральні структури.

Двадцять років тому я опублікував статтю "Летаргія українського театру", за яку потім дуже потерпів. Перечитавши її сьогодні, я побачив, що вона, на превеликий жаль, і досі дуже актуальна — своїм пафосом і пропозиціями по лінії розвитку драми, студійності, організації театральної справи. Основною тезою статті було, що український театр "ніяк не може подолати свою одірваність від літератури". Майстри української прози, що прийшли в драматургію, пишуть нижче за свої можливості. Заслабли на поверховість і професійні драматурги — Корнійчук, Зарудний, Коломієць. Театри майже не використовують талановитих перекладів Максима Рильського, Ірини Стешенко, Миколи Лукаша, Григорія Кочура та ін. Не перекладені на українську мову Брехт, Сартр, Ануй, Дюрренматт, Геллман, Осборн, Іонеско, Албі, Артур Міллер, Беккет, Шоу, О'Кейсі, Таґор, Мітчел Уїлсон, Фейхтвангер, Макс Фріш. Український глядач за п'ять останніх років не бачив українською мовою жодної п'єси Мрожека, Чапека, Зоріна, Володіна, Гоголя, Чехова, Достоєвського, Сухово-Кобиліна, Салтикова-Щедріна, Шіллера, Ібсена, Метерлінка, Ростана, Корнеля, Л. Толстого, О. Толстого, Маяковського, Гете, Арістофана, Бомарше, Гауптмана, Есхіла, Пушкіна, Райніса, Ромена Роллана, Словацького, Булгакова, Ведекінда, Вейзенборна, Вуолійоки, Гоцці, Грільпарцера, Костомарова, Фредро, Смуула, Імре Мадача, Ердмана, Едуардо де Філіпо, Шварца... Минуло двадцять літ, картина, звичайно, трохи змінилась, але список відсутніх на нашій сцені авторів, на жаль, збільшився, дистанція між нами і кращими театрами світу росте.

Занедбано було і рівень театральної теорії. Наведу приклад, що ілюструє рівень теоретичних дискусій тих часів. 60-ті роки, республіканська нарада з питань драматургії (перші кроки Я. Верешака, Я. Стельмаха, комедії О. Підсухи, О. Корнієнка). У президії увесь мистецький синкліт на чолі з секретарем ЦК з ідеології А. Скабою. Ректор інституту І. Чабаненко дозволив собі надто велику на той час "революційність" — закинувши нашим драматургам "неінтелектуальність", протиставив їм п'єси Горького. Президія шокована, слово забирає Леонід Юхвід, автор "Весілля в Малинівці". "Зараз ми розі'ємо ці ворожі теорії ректора, які він прищеплює студентам театрального інституту! Товариші! Про що мріяли герої Горького? Вони мріяли про «свободу індивідуальності». А про що мріють герої наших п'єс? Вони мріють про побудову комунізму! Так хто, товариші, інтелектуальніший?" — кінчає він і переможно сходить із трибуни під схвальні оплески президії і глузливий регіт залу.

Час цілком і повністю видати театрознавчу спадщину професора Петра Руліна,⁷ окраденого покійним доктором мистецтвознавства Миколою Йосипенком, цією чорною силою

критики 50-60-х років. Видати повного Олександра Киселя,⁸ з якого вилучені були принципово важливі фрагменти, — всупереч усім домаганням. Р. Пилипчука, який провадить колосальну працю по виданню нашої спадщини театрознавства. Нам потрібні театрознавчі книжки Йони Шевченка, Юрія Смолича, театральні публікації Миколи Хвильового, Майка Йогансена, можна видати збірки рецензій, що друкувалися у "Критиці", "Новому мистецтві". Неодмінно перевидати "Хрестоматію світового театру", упорядковану Л. Дмитровою, яку було конфісковано через присвяту Лесю Курбасу, — фундаментальну працю, яка значно полегшила б роботу театрознавців і всіх залюблених у театр. На черзі цілісний перегляд концепції розвитку українського театру — у цій площині багато вже зроблено сектором, яким керує доктор мистецтвознавства Ю. Станішевський і де є група талановитих дослідників. Нарешті, нам потрібні видання п'єс, у першу чергу Миколи Куліша — необтягого, потрібен альманах на кшталт "Современной драматургии" і багато іншого.

Не розглядатиму окремо проблем критики, торкнуся їх лише побіжно. З задоволенням читаю на шпальтах газет виступи О. Тарасенка, В. Заболотної, С. Васильєва, Р. Коломійця. Мало друкуються деякі цікаві критики (Ніна і Ліля Новоселецькі, С. Веселка). Хочеться побачити в пресі талановиту й гостромислячу Н. Єрмакову. Перестала писати про театр Р. Скалій. "Літературна Україна", "Радянська Україна", "Молодь України", "Молода гвардія", "Вечірній Київ" активно повернулися обличчям до театру, чого не скажеш, приміром, про газету "Прапор комунізму". Можна подякувати газеті "Культура і життя" за публікацію п'єси "Мина Мазайло" та інших матеріалів. І взагалі ця газета помітно змінила своє обличчя — зникли з її шпальт порожні публікації, вона стає справжнім осередком високої культури, сміливо ставить гострі проблеми. Трохи іншу картину спостерігаємо ми в журналі "Український театр", де члени молодіжної громадської редакції, що випускала ч. 1 — 1988, змушені були, що називається, подати у відставку й забрати свої матеріали після того, як їм в авторитарній формі було знято програмний для номера вірш Станіслава Чернілевського про Леся Курбаса.⁹ Створення молодіжної редакції обернулося, таким чином, лише грою в демократію і небажанням будувати містки між театром та Спілкою письменників — адже вірш Чернілевського рекомендував до друку голова комісії по роботі з молодими Іван Драч, а Чернілевський, чий прізвище так відполюхувало редакцію, став першим лауреатом премії імені В. Симоненка. Оце і є та неконтактність між театром і літературою, про яку я говорив вище.

Та головною тривоگوю наших років є конфронтація між двома генераціями драматургів. Треба віддати належне колегії

Міністерства культури на чолі з І. Мамчуром, яка активно підтримує творчість "наймолодших" (вельми умовне слово!) авторів — Марії Віргінської, Альберта Вербеця з Миколаєва, Віталія Дяченка з Севастополя, Валерія Чепуріна з Сімферополя, Віктора Тимченка та Олену Клименко з Києва, Івана Босовича зі Львова, Дмитра Кешелю з Ужгорода (п'єсу якого "Голос великої ріки" гарно виставлено в Одесі, де керує театром К. Пивоваров), І. Афанасьєва та багатьох інших. Але на сьогодні вони не стали повноправними учасниками спілчанського драматургічного процесу. Досі не прийнято до лав СПУ Ярослава Верещака, автора понад 20-ти п'єс. Нема запропонованих секцій драматургів прилюдних читань п'єс, нема зовсім теорії драми, часто все зводиться до звичайнісінької "смаківщини". Важливо визнати й те, що, змагаючись із драмою своїх попередників, молодші драматурги у багатьох випадках змагалися не з самою драмою, а, власне, з самими попередниками, — і тому не виходили за межі ідейних та художніх концепцій своїх попередників, повторювали їхні компроміси, дозволяли керівництву знімати фінали своїх п'єс та інше. Планка майстерності не піднімалася вище певної позначки — і в драматургії молодих, і трохи старших авторів важко знайти ті вагомні постаті, які правили б акторові за матеріал справді видатний (Платон Кречет і Макар Діброва для Бучми, Падур для Крушельницького, Галушка і Часник для Шумського і Мілютенка, Механтроп для Гашинського).

Сьогоднішні молоді драматурги розміняли п'ятий десяток. Хто напише п'єсу завтра? Проблеми лишаються не осмисленими; вміння вивести їх на кін шодалі втрачається. Секретаріат СТД ще торік обіцяв фінансово підтримати ідею Студії Української Драми на базі Київського Молодіжного театру — спливає час, а віз і нині там. Уже сьогодні слід подбати про введення експериментального курсу "режисер—актор—драматург" у Київському театральному інституті. Поетові потрібен чистий аркуш паперу і письмовий стіл — драматургові стіл і папір потрібні в останню чергу — спершу він потребує театру з усім його соціальним простором, психологічною специфікою та індивідуальністю.

У готтентотів був нібито такий звичай: вони заганяли своїх стариків на дерево і гуртом трясли його. Якщо старий гепався з гілки на землю, вони його з'їдали. Якщо цупко тримався за гілля, плем'я перепрошувало старого і обирало його на вождя. Є думка, що готтентоти з цієї причини і вимерли, бо, постарівши, кожен тікав світ за очі, і кожне нове покоління не мало у кого вчитися. Отже, врахуймо досвід попередників і не будьмо готтентотами, шануймо своїх стариків і пам'ятаймо, що той, кого "з'їли", п'єси вже ніколи не напише.

З іншого боку, і вождям племені треба зменшити свої апетити, і

до них у нас є "гастрономічні" претензії. Так, спинюсь на одному прикрому випадку, що знайшов висвітлення на шпальтах "Культури і життя" (публікація А. Спиридонової від 4. X. 1987 р.). На засіданні секції драматургів СПУ жваво обговорювалося питання про незначне відбиття української п'єси на афішах наших театрів, пафос розмови був — ставити якнайбільше українських драматургів, молодих і старших. А між тим саме секція драматургів послала листа на ім'я міністра культури УРСР (хто був його ініціатором, і досі таємниця, підписав його С. Зінчук), де театрам не рекомендовано було ставити п'єси А. Крима і Я. Стельмаха. Чому? Тому що "Фіктивний шлюб" Крима йшов на той час у 12-ти, а "Провінціалки" Стельмаха було заплановано до постанови у 10-ти театрах. То, може, секція драматургів і її ідейний натхненник Д. Шлапак склали б разом і новоявлений "Табель про ранги" — кому з драматургів у скількох театрах іти, щоби не зазіхати на чужу територію? Тому, пред'являючи претензії молодшим, дбаймо і про етику старших, бо всім нам сьогодні потрібна не конфронтація, а консолідація. Консолідація, яка можлива не на полі ідейно-творчого компромісу, а на терені єдиної концепції розвитку української драми як складової частини українського соціалістичного духовного життя. Бо що діється нині? Драматурги женуть м'яча у ворота режисерів, які їх чомусь не ставлять, у ворота акторів, які чомусь не хочуть грати у їхніх бездоганних п'єсах (у "Санітарному дні" Коломійця відома актриса грає ролю літньої жінки, яка у різних варіаціях повторює, що тільки-но вона побачить свого начальника, їй кортить моментально, даруйте... віддатися; а коли спаде хвиля реготу у залі, додає: "Віддатися роботі"; не відстає од нього і Микола Зарудний. І ось у "Регіоні" одна з героїнь прямим текстом пояснює: "Директор мені каже, Лізо, давай — і я дала!.."), отже, актори чомусь не дуже хочуть грати у їхніх бездоганних п'єсах і женуть м'яча у ворота драматургів, критика сюрчить у суддівський свисток, чинуша Кирпогнучкошиєнков снить лаврами театрального тренера і накидає театрові свої смаки, — а глядачів на такому стадіоні самолюбств усе меншає. Чи не час уже припинити цей футбол, шановні панове антагоністи?

Скінчу тим, з чого, власне, треба було почати. З мовної ситуації в українському театрі. З 8-ми ТЮГів,¹⁰ що працюють на Україні, лише один цілком український — львівський! Якого ж глядача виховують вони завтра для дорослого театру? Аналогічна справа з ляльковими театрами. Хто дивитиметься майбутню "Марусю Чурай"? У 80-ти, як не більше, відсотках театрів України все внутрішнє життя (збори, засідання, художні ради і навіть репетиції) провадиться російською мовою — виходячи на кін, актор потрапляє в неорганічну для акторської майстерності позицію *перекладача*, і тоді одразу видно, що то не рідні його слова, що він фальшує,

не народжує думки, що він не може бути таким природним, яким є, скажімо, актор "Современника" чи Художнього театру. Якщо така двомовність можлива на технічному виробництві, то в галузі інтимного творчого процесу це річ неймовірна, фантастична, до якої ми просто звикли і не помічаємо її святотатства. Коли у своєму "передовому" українському Молодіжному театрі я вивісив на дошку наказів статтю Св. Максимчука з "Рад. України" про українську мову в театрі, то чиясь лиха рука через годину зірвала її і подерла на шматки. Для декого з моїх, тепер колишніх, акторів "Мина Мазайло" Куліша видається архаїчною і вузьконепотрібною п'есою ("сама проблема, розумієте, устаріла!"). Проанкетуймо акторсько-режисерський і, ширше, загально-театральний масив учасників сьогodнішньої театральної революції, і ми побачимо, які далекі вони від потреб української літератури, як мало обізнані в рідній культурі, як пласко і примітивно оцінюють твори українських письменників, не читаючи їх! Театрові належить піднятися до рівня культури, набутти інтелігентності, чітко усвідомити свої цілі, відмовитись од кон'юнктурного самообслуговування (мусимо пам'ятати, що театр існує не для того, аби акторові було де грати, не для того, щоб режисерові було де демонструвати свої здібності, не для того, щоб драматург мав куди віддавати свої п'еси, не для того, щоб сценограф зробив із нього виставу своїх ескізів — театр існує ДЛЯ ГЛЯДАЧА (а отже, не варитися в колі власних комунальних проблемок, а вийти на рубежі перетворення свідомості глядача, стати трибуною, кафедрою, амвоном, авангардом змін, громадською дзвіницею у храмі нашої національної культури, до якого веде не та вулиця (скористаємось образом зі "Спокути" Т. Абуладзе), якою ми йдемо сьогodні в театрі і драматургії! Ми не мусимо нагадувати того чистильника щобіт з "Патетичної сонати" Куліша, який на питання: "А якої ти нації?" запопадливо відповідає: "А якої вам треба?!").

Мусимо глибоко усвідомити драму сучасної української драми і, об'єднавши наш спільні зусилля, могутнім ривком вийти на рівень сучасних оздоровчих процесів. Хочу цього. Вірю в це. Театр повинен сказати собі, як сказав колись Лютер: "Тут я стою і не можу інакше!"

м. Київ.

1. Стаття І. Дзюби "Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?" передрукована у *Сучасності*, ч. 9, 1988, стор. 92-109. — Примітки ред. *Сучасності*.

2. Фільм Юрія Іллєнка, сценарій Івана Драча.

3. СТД — Спілка театральних діячів.
4. ЦСУ — Центральне статистичне управління.
5. "повільним кроком, несміливим зигзагом".
6. СПУ — Спілка письменників України.

7. Петро Рудін (1892-1941) — театрознавець і педагог, професор історії українського і світового театру в музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка. Заарештований за "єжовщини", помер в ув'язненні. Автор праць *Студії з історії українського театру 1917-1924*, *М. К. Заньковецька, Життя і творчість М. Л. Кропивницького* та ін.

8. Олександр Кисіль (1889-?) — історик українського театру, театральний критик і педагог. Заарештований у 1933 р., дальша доля невідома. Автор праць *Український вертеп*, *Український театр*, *Карпо Соленик*, *Шляхи розвитку українського театру* та ін.

9. Пізніше цей вірш надрукував журнал *Україна*.

10. ТЮГ — Театр юного глядача.

КИЇВ ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ

Віра Вовк

Це не час летить,
Це я йду поволі.

Олена Колодій

Коли після довгих повоєнних і емігрантських років я перший раз відвідала Україну, на Заході були ще обвіяні туманом імена Василя Стуса, Миколи Воробйова, Василя Голобородька, Ігоря Калинця. Іван Драч, Ліна Костенко, Микола Вінграновський щойно "вилушувалися" як літературні постаті. Драчеві *Протуберанці серця* (1965) і декілька Ліниних поезій до дна схвилювали мою душу, відкриваючи якусь містерійну рідність, яка перекидається над континенти й океани й розбуджує передчуття тривоги та надії. Отже та Україна, яку я залишила в дитинстві і яка скидалася на освячену спогадами понадземну легенду, справді існувала, але треба було доторкнутися її як Тома до Христових ран.

Такі були психічні передумови моїх відвідин України в шістдесятих роках. Відвідувала я її чотири рази у вакаційний час, і так постав один із перших нормальних взаємин і творчих контактів між еміграцією і її материком. З них вирости обопільні плодючі наслідки, яких уже не викреслити з історії української культури. Ми листувалися, обмінювалися книжками, полемізували на літературно-мистецькі теми, спільно перекладали чужі твори на українську мову. Слід тут пригадати драму Дюрренматта *Гостина старої*

Народній Малахій (М. Куліш)

Ірина Стешенко в ролі Матильдоньки

Театр Л. Курбаса (1928 р.), постава Л. Курбаса

дами, над перекладом якої я працювала з Євгеном Поповичем, як і Чотири драми Льорки, з якими трудилися Григорій Кочур, Вольфрам Бургардт і я (три перекладачі, три континенти!). Обі книжки появились у видавництві "Сучасність" (Мюнхен, 1974).

Правда, та співпраця дорого нас коштувала! На Україні вона була предтечею переслідувань сімдесятих років, у чому, до певної міри, прислужилася еміграція (або радше деякі її кола), приписуючи провідним діячам відродженої культури свої власні політичні погляди. З другого боку, еміграційна преса бомбардувала мене на всіх фронтах, і мені доводилося "відгризатися" на сторінках *Сучасности*.

Одначе, варто було витерпіти всі ті напади, що дістаються піонерам, щоб бути сестрою родині Світличних і Василеві Стусові, щоб грітися в приятні Григорія Кочура, Ірини Стешенко й Миколи Лукаша, щоб виступати перед київською та львівською публікою з власним поетичним плодозбором.

Осталися також рани: в мрячних обставинах загинула мисткиня Алла Горська, з якою я спілкувалася; далеко від рідного Києва помер святий поет-мученик Василь Стус, а Іван Світличний, моє "сонічко вусате" (слова Стуса), повернувся з заслання тяжко скалічений і до сьогодні живе в тісному приміщенні на п'ятому поверсі, без вінди й без цілющого для свого здоров'я сонця на балконі... Недавно відійшла у вічність дорога мені Ірина Стешенко, пані Орися, яка була примістила мене у своєму помешканні на Пушкінській вулиці. Помер сучасний дон Кіхот, Микола Лукаш. Заснули вічним сном уже давніше і Микола Бажан, і Юрій Смолич, земля їм пером, які часто правили мені за щит охорони перед бюрократією тодішніх державних чиновників.

На нас, які пережили минулі роки, тяжить свідоцтво про них для майбутніх поколінь.

*

Ihr naht euch wieder, schwankende Gestalten

Goethe, Faust I

Не пригадую, хто познайомив мене з Іриною Стешенко, панею Орисею. Може, ми зустрілися на якомусь концерті, або я прямо зайшла до неї з maître Grégoire, як вона називала Григорія Кочура. Рудоволоса, негарна з лица, вона мала якусь незвичайну грацію й особливий чар, що полонив і захоплював. Я мала враження, що в ту сімдесятирічну актрису "Березоля" закохані всі молоді хлопці, які заходили до її вітальні "почитати". Вона сама запально дискутувала про літературу й мистецтво, ходила на всякі імпрези, всім цікавилася. "Садиба" пані Орисі, що на третьому поверсі Пушкінської, 20, складалася з невеличкого сальону, де була приміщена

бібліотека й архів, яким вона незвичайно дорожила, переходною кімнатки й спочивальні. Кухня й лазничка були спільні з іншими льокаторами. Здається, давнє велике мешкання поділено на чотири частини, і в одній з них жила пані Оріся. Всюди в неї було повно родинних пам'яток: Людмили Черняхівської, Михайла Старицького, Лесі Українки, Миколи Лисенка. На стінах висіли картини давніх майстрів, а в ошкленних шафах, на полицях, красувалися різного роду порцелянові писанки, фігурки, китайські емалеві шкатулки, срібношаті іконки — пережитки золотої родинної доби. На столі були розложені різні видання, що привозили заграничні друзі і які приманювали туди київських інтелектуалів. Заходили до пані Орісі французький лектор Еміль Крюба, Світличні, Василь Стус, Євген Попович, Іван Дзюба, Іван Драч, Лесь Танюк, Микола Воробйов, Леонід Череватенко, мисткині Алла Горська й Галина Севрук, тому жити в пані Орісі означало грітися в поетично-мистецькому оточенні.

Василь Стус, з витонченими манерами, підсував нам крісло й не наважувався сідати, доки всі дами не примістилися.

— Стус — не селянський син! — патетично вигокувала потім пані Оріся. — Він, певно, нешлюбний син якогось князя! Ми широко сміялися з такої дивовижі, яка напевно не подобалася б Василеві. Пані Оріся запалювалася й обурювалася, переходивши дуже швидко з однієї до другої скрайності. Часто її зауваги були надто особисті, проваджені хвилиною емоцією, тому треба було відрахувати від них деяку кількість відсотків.

Одне було в неї зовсім шире, мов золото: її ревна повага до Леся Курбаса й до свого власного театрального минулого. Вона ніжно ставилася до режисера Леся Танюка та його дружини Нелі й інтенсивно листувалася зі своїми давніми товаришами по фаху, Йосипом Гірняком і Ліпою Добровольською. Мені часто доводилося слухати її оповідань про дорогий її сердцю "Березіль" та його позакулісні антракти.

Цікавою була історія її життя. Походила Ірина Стешенко з давнього українського дворянства. Археолог Григорій Логвин навіть виписав їй грамоту, що її рід починався від Володимира Великого. Одначе, в її роді був і турецький наплив крові, про що вона мені написала в листі з 9.VII.1970 р.: "... я й сама, до певної міри, з турецького роду. Бо прапрапрадід мій (один) звався Бульб-Паша і втік свого часу від турецького Султана, що хотів був його повісити. Втік, звичайно, на Україну — і пішли Бульбаші — одні з моїх предків".

Онука Михайла Старицького народилася 5 липня 1898 року в Києві. Про цю подію вона мені писала з гумором 19.II.1970 р.: "Чому Тебе зацікавив раптом день мого народження? Між іншим, поява на світ жовтогарячої Орісі сталася 5-го липня!.. Але то була

Ірина Стешенко (Львів, листопад 1971)

така потворна поява, що мама аж злякалася!.. Бо була я така бридка і погана, що хоч гвалту кричи — це по-перше, а по-друге, на моїй, тоді лисій, голові крутилися коло лівого вуха (тільки з одного боку) вогненно червоні кучері. Жаж!.. Оце Тобі вичерпна відповідь на Твоє запитання". Ірина Стешенко закінчила філологічний факультет і театральний інститут імени Лисенка в Києві. Працювала актрисою в театрі імені Шевченка, а в 1923-1929 рр. — у театрі "Березіль". Тих шість років свого життя вважала найвагомішими. Поруч з роботою в театрі, ще з 20-их років присвятилася вона перекладницькій праці, особливо з французької,

англійської, італійської, німецької й російської драматургії. Серед найважливіших її драматичних перекладів слід згадати твори Шекспіра: *Комедія помилок*, *Два веронці*, *Ромео і Джульєта*, *Венеціянський купець*, *Багато галасу з нічого* і *Отелло*; Гете: *Егмонт*; Шіллера: *Дон Карлос*. Перекладала Ірина Стешенко також поезії і прозу: частини *Енеїди* Віргілія, низку оповідань Мопассана, новелі Генрі Лоузона, Марка Твейна *Пригоди Гекльберрі Фіна*, поезії Сен-Жон-Перса й інших письменників. Її листи обсягні цитатами з різних мов.

Отже в 70-му році пані Оріся примістила мене у своїй манюсінській перехідовій кімнатці між салоном і її спочивальнею; там стояли тільки шафа й диван, на якому я спала, а над диваном висів телефон.

Одного разу приключилася смішна подія. Яюсь композитор Вадим Смогитель, послухавши в Наді Світличної магнетофонну стрічку, де я наспівала похресникові Яремі різних пісень, десь біля 2-ої ночі, мабуть по чарці, задумав подзвонити до мене, чи не зорганізувати б нам обом концерт на два голоси... Я висварила його, як сміє дзвонити в таку годину й будити пані Орісю поруч — і повісила слухавку. За п'ять хвилин — знову дзвінок: Вадим вибачається, що подзвонив так пізно...

Останнього мого вечора в Києві прийшла до пані Орісі, між іншим, Алла Горська. Усім нам було важко на серці, бо перспективи мого повороту до Києва не були дуже надійні. Глуху тривогу в повітрі підтвердила кілька тижнів пізніше Надіїна телеграма до Ріо-де-Жанейро, латинськими літерами українською мовою: "Алла померла, молися за неї". Я зразу відтелеграфувала: "Молюся за Аллу. Обійми від мене Віктора й сина".

Читаючи сьогодні Орісині листи, між кінцем 69-го й 72-го року, Київ і його маркантні постаті виринають у моїй пам'яті. Оріся писала мені часто і вимагала також від мене дуже інтенсивного листування. Маю від неї навіть одну телеграму, домагаючися вістей. Звісно, вона скрайньо ідеалізувала моє життя в Ріо, бо завжди мріяла жити в теплому підсонні, під глибоко синім небом... 1.II.1970 р. вона писала мені: "Я уявляю, як тепло у Вас зараз, як пахуче дихає океан і як весело сидіти на березі та милуватися на веселі хвилі..."

Оріся не могла собі уявити цього нашого людожерного сонця й нашого гектичного життя в Південній Америці серед анархії та сваволі, з трудними доїздами до праці, з важкими умовами нашого щоденного буття. Воно мене часом дратувало, так як і її листовні повторювання деяких її емоційних поглядів про людей і справи, що не завжди узгіднювалися з моїми. Одначе, я дуже її любила й шанувала, бо знала, що поруч із подружжям Гірняків випадком стала найближчою людиною в її старечій самотності.

Бориспольське литовище (Київ, 1970). Зліва: Еміль Крюба, Віра Вовк, Григорій Кочур, Ірина Стешенко з моєю кобзою в мішку

Від кінця 72-го року наше листування обірвалося. Орися вже не писала мені, і мої листи пропадали в безвість. Я довідалася про її недавню смерть від Григорія Кочура, який ще зміг наново, після 15-ти років мовчання, телефонічно переказати їй мою любов.

Я знаю, що приходить природний час розлуки між різними генераціями, але якби ми жили в менш жорсткій добі, Орися могла б мати до кінця свого земного існування мою принаймні епістолярну присутність, якою вона так дорожила.

Може, і в дечому ми були схожі одна на одну. Ще 20.XII.1969 р. вона написала мені: "Щодо «емоцій», то це так, не конкретно, а взагалі... Maître Grégoire сварив мене, що в моїй вдачі превалює емоційне рішення всіляких питань і також і висновки мої — швидкі й емоційні. Це він мені дорікав, а тоді додав: — таких — ви та Віра — надто квапливі (чи, може, «гарячі»...). Вже не пригадую".

Тих незначних 30 років різниці в віку я ніколи не відчувала. Пані Орися була мені прямо дорогою подругою без віку. Вона любила ласощі, костюми, прикраси, тепло, вигоду, а жила скромно й роботящо. То була чарівна жінка, яка передавала мені листовно не тільки вісті про друзів і культурні події в Києві, але й його "пахощі, прянощі й соки", як писав Стефан Георге.

*

Поїхала я на Україну озброєна в Святе Письмо, про яке просили мене перекладачі. Лукаш узяв книгу в руки, розгорнув і зачав виспівувати як справжній селянський дяк. Виявилось, що його мати, селянка з Чернігівщини, знала біля 2,000 різних пісень, а сам Лукаш, що перекладав із двадцятьох мов, признався, що ніколи не забув ні одного слова, яке колись почув, ні обставин, у яких почув те слово... Така фотографічна пам'ять — рідкісна в цивілізованій людини, але вона трапляється у примітивних. Індієць не вміє рахувати, але він опише кожну з тварин великої череди. Григорій Кочур називав Лукаша лінгвістичним генієм, що дратувало пані Орісю. Пригадую собі, що їжачився ще дехто проти його геніяльності.

Мені, особисто, такі спори не до вподоби. Хай би майбутні покоління з відстані часу рішали про геніяльність, а ми — стараймося! Ніколи ще ніщо так не пошкодило талантам, як надмірні фіміями. Самому Лукашеві обильні кадила поклонників мало загрожували бо, загально мовивши, його недооцінювали й офіційно не давали йому належного престижу. Він був скромний і на компліменти відмахувався іронією. В праці був, однак, дуже нерівний: працював вибухово, перекладаючи без передишки, захоплений якимось автором, або ж знову місяцями нічого не робив, заздалегідь брав гонорар у видавництві, тинявся по хашах, грав доміно й бідував. Жив він одинцем, але часто заходив до Григорія Порфирівича і до Ліни Костенко, яку дуже цінив. Заходив він і до пані Орісі, або до ресторану готелю "Україна", де я раз була приміщена.

Одного разу, коли ми спускалися сходами на вулицю, назустріч нам підводилися якісь італійські туристки й ми всіли почути уривок розмови: "... cento per cento." Лукаш одразу втрутився в розмову: "Cento per cento si trova raramente".

Італійки роззявили рота, бо Київ тоді був відомий з того, що ніхто не знав чужих мов, крім російської, звичайно. Пригадую собі, що одного разу до "Інтуриста" зайшов якийсь заклопотаний добродій у пошуках перекладачки з французької мови, щоб перечитала йому листа, а перекладачка була якраз з групою туристів на оглядинах міста. Побачивши його розчарування, я запропонувала йому свою поміч, якщо б у листі не було якихось державних таємниць. Спитала його, як розуміє по-українськи, бо російської мови я не знаю. Добродій вагомо кивнув головою і, після вислухання усного перекладу, декілька разів, незвичайно здивований, оглядався за мною.

Лукаш не листувався, але часом пересилав якусь підписану книжку. В товаристві він не відзначався як розмовник, радше докидав якесь дотепне слово, якусь цікаву вигадку. Пригадую собі

його жартівливу пісеньку, що її він виспівував, по-змовницьки підморгуючи:

А хто любить попа, попа,
А я люблю Помпідю!
Я до попа пошлю хлопа,
До Помпідю сам піду!

Лукаш ніколи не був за кордоном, тим більше дивувало його знання мов, особливо тим незвичне, що розмовляв він зовсім без чужинецької інтонації.

У своїх перекладах він, до певної міри, "українізував" чужих поетів, з чого повстала гостра полеміка між ним і Нью-Йоркською групою, особливо з Юрієм Тарнавським, який не схвалював такої перекладницької призьми, а вже зовсім ні, коли йшлося про Ф. Г. Льюрку. Перекладачі Нью-Йоркської групи старалися затримати андалюзький характер оригіналу. Полеміка, звісно, була одностороння, бо Тарнавський виступав у пресі ("Під тихими оливами, або Вареники замість гітар", *Сучасність*, березень 1969), а Лукаш усною словесністю, з браку плятформи в будь-якому журналі на Україні, але в тому двобої брала участь перекладницька братія Києва, а поети цікаво до нього прислухалися.

Зайве говорити, що такі двобої потрібні: вони вказують життя, рух, прогрес, вишліфовують думки, спонукують читачів думати, і, врешті, є виявом свободи думки й слова. Усі розвинені народи полемізують і вміють полемізувати. На жаль, у нас ще надто багато упереджень для об'єктивної дискусії. Хотілося б, щоб люди різних поглядів мали право на захист своєї світоглядної чи естетичної перспективи. Якщо ми замовчуємо інодумців, зараховуємо себе до поклонників тоталітарних режимів. У такому вимірі мають рівне право Микола Лукаш і Юрій Тарнавський, Богдан Певний і Юрій Соловій, греки й трояни. Треба тільки затримати дискусійний рівень — без особистих ноток і без образ, самозрозуміло.

Лукашева заслуга в галузі перекладу тим незвичайна, що він докопувався лексично-синтаксичних скарбів нашого народу і збагатив українську мову неодним забутим чи маловживаним словом, як і неодним вигадливим неологізмом або виразистою формою фрази. Його творчий доробок дуже об'ємистий. Між його вибранцями фігурувала також бразилійська поетеса Сесілія Мейрелес, але мені невідомо, чи він встиг перекласти дещо з її творів.

Я глибоко схиляю голову перед його свіжою ще могилою і вірю, що звільнений від земного тяжіння дух Миколи весело гуляє по бульварах Києва, по садах Ірпеня, по тамшніх канцеляріях, а навіть і по наших заграничних установах і партіях, з усмішкою

приглядається до наших клопотань, прислухається до наших дрібничкових спорів і вигадує на них якусь дотепну пісеньку.

*

Профіль Василя Стуса нагадував мені Данте в лавровому вінку, що його Рафаель увічнив на стіні Сикстинської каплиці. Він також мав таку габсбурзьку нижню губу, що надавала його обличчю виразу впертості. Впертий він і був, говорив протяжливо і поважно. Не пригадую собі, щоб він коли засміявся. Часом тільки усміхався вдумливо.

Між нами зразу нав'язалося дружнє спілкування, що перейшло в майже родинне. Ми вважали себе братом і сестрою, так він і звертався в листах до мене: дорога Сестро! Це спілкування виникло з природних мотивів: обоє ми — германісти, поклонники Гете й Рільке, поети й перекладачі. Ми обмінювалися поезіями, літературними новинками. Я пересилала Стусові репродукції наших західніх художників, особливо Зої Лісовської, Любомира Гуцалюка, Юрія Соловія та Якова Гніздовського, інформуючи його про важливі культурні події, і він був незвичайно вразливим сприймачем.

Стус жив з родиною у Святошині; та назва завжди наповняла мене торжественним почуванням.

Після мого останнього від'їзду з Києва ми листувалися. Листувалися і тоді, коли Василя відправили на Далекий Схід, по слідах Шевченка і Драй-Хмари. Я знала, яку неоціненну вагу мали його листи до мене, бож в'язням обмежували листування до трьох листів на місяць.

Чим я була тій незвичайній суворій і zarazом преніжній людині, листи якого приходили до мене як свято? Я була йому вікном у вільний світ. Наше листування потонуло у глибокі маґаданські сніги з кінцем 77-го року. Лишилася купинка пожовклих листків, що з ними ділюся тепер з усіма, кому цінне ім'я Василя Стуса. Вони більше скажуть про нього, як про людину й поета, ніж могли б сказати найдокладніші спогади.

ЛИСТИ ВАСИЛЯ СТУСА ДО ВІРИ ВОВК

16. X. 69

Добридень Вам!

Десь недавно ми розмовляли з Іваном Олексійовичем — серед його тісної келії, заставленої книгами, згадували Вас, Калинця, говорили про Антонича, і я раптом зрозумів, що те, що, можливо, є в моїх віршах, те, що здається мені лірикою — все це несе на собі відбиток (коли не більше — визначається) вульгарною естетикою. Занадто плоти. Замало духу. Дух — тільки як крик плоті, а не вивільнений, не голий, не сам у собі і собою врівноважений і вилагіднений. І я зрозумів, що я — дикун. Правда, з того є якісь виправдання з огляду на особистості нашого, неестетського виховання. З огляду на естетичну школу Ів. Франка, Тараса Шевченка і не таких великих, як Щоголів, Вороний, естети двадцятих літ.

Я широ заздрю Вашій чистоті, Вашій граціозній вглибленості (признаюся: глибина — це єдиний для мене критерій художності; як на мене, вартість вірша визначається на терезах — чим більше важить, тим краший). Але ось граціозна вглибленість — це те, що дається од природи, чого в мене ніколи не було. Крім того, завше нарікаю на присутню риторичність, гандж келії, в якій пишуться вірші, ніби десь протікає над головою: эле вшита хата.

Ви не прогніваєтесь, коли я брак життєвих новин виправлятиму своєю індивідуальною новиною? Не перечите? Тоді послухайте — і витримуючи міну недовірливості — уважно послухайте: вчися чекати, друже, вчися чекати. Ластівки на електричних дротах, почорнілі од сині неба, ще наслухають сумні струми землі; ще підсліпі вікна за тисячі проминулих літ не витворили своєї духовності; ще людська душа шумить, як море, в незручній западині екзистенції; ще потерпає вівериця битий горіх брати з твоєї руки; кам'яній, кам'яній, кам'яній. Тільки твердь — знає самозбереження. (Тут, здається, мають бути змістовними павзи, довгі павзи між інтонаційними кавалками, змістовнішими за зміст присутній; тобто, все, може, й так, може й ні). Або так: даруйте радощі мої і клопоти мої: нещастя й радощі мої — весняні ручаї. Просвітле небо — аж кипить, просвітле — аж кипить, блажен, хто не навчився жить, блажен, хто зна — любить. О кара земле, окрай гри, бери мене, бери, спасибі, що вгорі кипить сонце! угорі! Спасибі, що росте трава і що душа жива і що ясніє голова і кільчиться трава. Спасибі, коли ти є ти, що ти — це ти і ми, і досить руку простягти — і край, і грай, і ти, і золота твоя габа — на руті, на піску, і на руках, і на губах, і на моім віку. Пробудь же завжди

молодим, пробудь же молодим, в святому літеплі води ти сам стаєш святим. І хай-но очі як вода хай — як жива вода, але ж бо — й горе не біда і — горе — не біда. (Це зовсім недавнє і коли в ньому є трохи голубіні, то це голубінь — підосінена, як кажуть новіші наші літератори). Або ще: але хто поверне руки, рухи, радощі нам? але хто уперто вік рубатиме хаші? Але хто навикне жити, серце ївши своє? Де ті недоріки, кому пам'ять спати дає? Жив чи ні — намарне, все намарне — ти жив чи ні, з вірою у парі й без віри — сами-одні. Коли день крилатий немовляти запахне сном — за життя розплата — вечоровим ознобом; не оплакуй втрати душ, бідою видублених, за життя розплата — і до могил до виблих. В знесиллі, у покорі — перепочинь, роки — згінні, як віки, і — на марне чиниш. Все чуже — то наше, а що наше — нам же й чуже, наша доля вража нас доріже — нашим ножем. Марні спітим'ї, не рятує великий піст, дотліває з димом край оспалих синів — лакіз: мало йому горя — ще ховається в сповитки, нині — вчора і раніше за всі віки. А діяння — марні, суєта суєт і мана, бродять біди в парі — що то за біда за одна? Причинивши двері, вік молися — Отче ти наш, бо ніхто не верне руки, рухи, радощі нам. (Це та молитва сковородинівська, що я Вам читав тут і яка ніби Вам припала до душі). Але центрує мій версифікаційний шал отаке: справляю в лісі самоту. Берези, у воді по горло, мов риби, тріпаються, чорно в очах, лиш ластівка проворна вгорі прокреслює мету. Справляю в лісі самоту. Гривасті сосни, мов пантери, спокійні в люті, атмосфера гріха в причасних печерах, а попри стежці день потух. Не так живу? Не так расту? і відкриваю світ не так я? Прокльони — навзаєм віддяки? (Ще не збагнув? Вони — однакі!). Вода — як вудра переляку. Справляю в лісі самоту. Це недавнє, поки мені подобається, але воно не досить тьмяне, щоб бути тривким, — так мені здається. А це давніше моє, ще донецьке, але дороге й досі: Осліпле листя відчувало яр і, палене, збігало до потоку, брело стежками, навпрошки і покотом донизу, в воду — вигасить пожар. У лісі рівний голубий вогонь гудів і струнчив палені дерева, набравши літніх райдуг оберемок, просторив вітер білу хоругов. Осамотілі липи в вітрі хрипли, сухе проміння пахло сірником, і плакала за втраченим вінком юначка, заробивши на горіхи. І верби в шумі втоплені. Аж ось паде як мед настояно-загуслий останній лист. Зажалобіє з гусінню і — жди — пожди прийдешніх медоносів. Так по стерні збирають пізний даток, так вибілене полотно — в сувій. Так юна породілля стане матір'ю в своєму щасті і в ганьбі своїй. Схилились осокори до води, на шум єдиний в лісі. Яр вирує. А осінь день, як вечір'я, чує. Кружляє лист в передчутті біди.

Заради того, щоб вияснити ще одну штольню, якою мені доводиться блукати в поетичних пошуках, назову Вам іще таку: Трипільських сонць шалена коловерть волого ллється у трипалі руки

Зліва: Василь Стус, товариш студентських років,
поет Олег Орач і Василь Голобородько

богів поганських. Спелелі круки розлітані круг ватрища пожертв. Волів і коней на кострі димлять патрошені гніди і круглі туші. І лускаються лунко, як гладушики, обезголосені тіла закланні. В гінких руках мовчазних рожаниць (це такі богині були в нашій трипільських часів поганщині) високі чари, димом прокіптявілі, і рветься зойк, високий до нестями, тугими борлаками кобилиць. Кружляє ватрище в рухливім колі чар, простерті чари вкручуються в простір, мов пасма дошові, долоні гострі жіночою колишуться печаллю. Сколінені мужи тримають факели, німотні руки перед себе рвуть і неба молять і дощу зовуть, окляклі круг багаття, наче пакілля. Чотири сонця згаснуть угорі, чотирикрилий день відмайоріє, угрузнуть в ніч язичницькі бори — самі тіла жалобні бовваніють.

Є, власне, ще кілька розробок, але я Вам запропоную дві: Учора, як між сосон догоряв мій день домашніх клопотів, я думав: життя — занадто довге задля нас. Червоні коні пристрасті давно відцокотили брест-литовським трактом. Ось вийди в ніч: ніде тобі нікого, лише й живого — шлюбна служба псів. Вже сни, мої заблукані телята, не знають над собою чабана. Обпалених бажань зчорніле поле безмірне, як голодний спокій мій. Лише кипить у ключ поранне небо, усипане пільмою гайвороння, і крику пересохлі фіюлети нагадують про тисячі смертей. Вже тлін протяв мою охлялу душу, не висвітлену спалахами років, ти жив, як мер. Роками йшло вмирання. І сто тебе поховано в тобі — відшукувало вічне верховіття, де прозелень наївна, де суцвіття довірливо-нумудре.

Все. Задоста. Тепер — корчами болю — покричи. От дотягти б до п'ятниці. На тиждень бодай хоч раз пірнути в самоти неविстояний алкоголь. Спинитись обличчям до п'їтьми. Хай буде сніг. І хай на лица падає схололі. Ти тільки тут. Ти тут. Ти — тільки тут. На цілий світ. І поєдинчим болем оберся об натужні крони сосон, бо стогін їхній, вічність пропахлий, вивищує покари до покор.

І — нарешті: Куріють вигасл.: багаття, собаки виють до зірок, а в річці місяць, мов латаття, доріс до повні і розмок. І в переспраглім фіолеті він невимовно довго чез, лишившись тільки для прикмети як цятка сяєва небес. Самотність аркою провисла, над райські кущі — в пригри снів. Значи по ній щасливі числа. так, як раніше ти умів — той день, як від зеленої тверді найперше сонце відійшло, і той, що мітить знаком смерти ще нерозгадане число, а ти іще посередині — твое, отожд радій вечірній днині, допоки в ребра серце б'є.

Ви не дивуйтеся, що в мене багато сосон — то Святошин, то подвір'я, де я живу і де зависає глибоке небо. Оце кілька образків, що я їх Вам пропоную, і сподіваюся, що вони Вам скажуть дещо більше за те, що Ви могли винести тоді з розмови. Бачите, мені незручно в інакший спосіб писати до Вас, адже Вас я знаю по Акаціях і Вероніці, а Ви мене — як хулігана.

Був це я недавно в пані Орісі і щось згадували про Вас, і вона жартома показала додолу — це Віра десь там, тобто, по той бік земної кулі. А мені здається, що Ви — там, угорі, над головою, на рівні небесних сфер. І все вивищується.

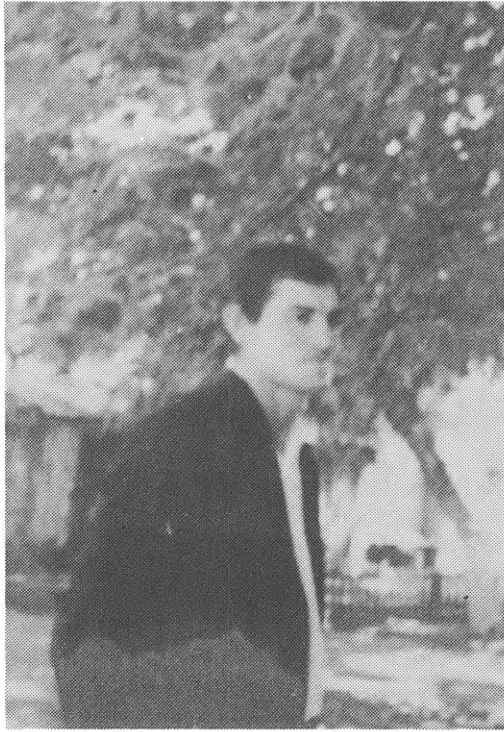
Щасти Вам, панно Віро!
Василь Стус

Коли б забули мою адресу: Київ-115, вул. Львівська, 62, кв. 1.
В Києві зараз гарна виставка Синякової — художниці кола Хлебнікова, Пастернака і українського сонця (сама вона — з Харківщини). Ще жива, але не вірить, що вона митець. Певен, що Вам вона була б до вподоби. Крім того, в Лаврі виставлено напостійно наших примітивісток — Ганну Білокур, Собачку-Шостак. І ще — київське "Динамо", футбольна команда наша — добре грає. І ще — гарно світить вересневе сонце. і гарно осипаються каштани. І — слава Богу — ще є чого задирати голову догори!

Василь
26. XI. 69 р.

Панно Віро!

Дякую за листа. І за вірша. І за Гуцалюка. І за те, що Ви не дискутуєте про поезику, а пишете "Півні з Барселошу". Помагай-Біг! Правда, Вам легше — не дискутувати. Мені — важче. Іншим разом продискутувати — як медку лизнути. Оце нарешті закінчив довго вимучувану статтю про В. Свідзінського і думаю через неї

Василь Стус (Київ 1969 р., фото Віри Вовк)

подискутувати. Може, занесу в *Радянське літературознавство* і попрошу прорезензувати статтю одного з кращих (де там — найкращого!) критиків сучасності Петра Моргаська. Ото буде й дискусія! Без неї, буває, й вірші не пишуться. Такщо я від диспутів не відмовляюсь ніколи. І ні з ким. Особливо ж після книги Лорки й філіпиків антилукашівських.

Я ще не бачив Кордуна, але гадаю, що незабаром побачу. І тоді — висварю. Добре? Тобто, що вже там не кажіть, а — висварю. Поки Ви одужаєте — висварю (знаєте, я б ніколи не подумав, що в Бразилії є грип, застуда, нежить і всяке-такє.) Хай Вам видужується (коли немає нежиті — вірші пишуться краще, авже ж?).

Я це їздив до своїх стареньких у Донецьк — там мама й тато. Вашого листа застав удома. Отож і забарився з відповіддю. А тут усе так, як було. Слава Богу, майже нічого не змінилося. Але тільки майже: того хлопця, якого Ви уявляли слабосилим і недужим, а виявилось, що він атлетичної будови, — того хлопця хочуть позбавити естетичного таланту, забравши посвідчення, що власник

такого має хист — чи я знаю, що там написано? В мене такого посвідчення не було, та я його й не хочу. А все немудре! Я собі забутливістю розважаюсь. Ось так, скажімо: На роботі дружина, у яслах син, пиши, розкошуй. Поки година лік — сиди. Втішайся. Постав розкладачку під соснами. Ляж горілиць. Задивляйся в небо. Як ти довго випростуєшся з землі, білий світе! Десятилітнє терпіння — вмирання. Сон — визволення. Визволення — для сну. Порожнеча щастя. Дякую, Господи! Або так, і теж забутливо: О, тим і дорога мені! Перегортаю сторінки книжок, іду в крамницю, слухаю Бортнянського — про тебе дума. Все. Ось — річище. Заглиблюйся. Помалу випростуй плечі. Межи берегами — задосить світу. Але перспектива — уже затвердла. Сонце йде за ліс. Віддати іншому любов — то справжній егоїзм. Бо вже наполовину бути мертвим. Егоїстична — смерть. Перегортаю сторінки книжок... О, тим і дорога!

Або такий собі вершник: керея слави лопотить на вітрі і ріже винокіл пегасів клус. Скорописного фіолету літери гаптують неба золотий обрус. На помежів'ї присмерку й світання, нахарпуджений на тисячі орбіт, імчить румак, надколюючи лід незайманого од віків мовчання. О першого заїзду ліпота! Спіши вперед, зухвалості ізгоє! Ти не один. Вас щонайменше двоє, раз навпіл розпанахує мета. Страшися поцілання. Проминання — воно підносить. І звитяжний лет не перепинить радісний поет коротким успіхом і довгим длянням. Тобі не одірватися од тіні (в ній проминуле вигало нас). Та уникаючи старих поразок, перед новими стати ми повинні. Керея слави величаво шарпає. Не озирайтесь! Вгніздившись у сідло, не потурай, що стежку замело, де почет друзів із обличчям гарпій. А вискочиш на вивістря ножа, де стогону ясне палахкотіння, — не забувай, що є велике вміння — пізнати, де провалля, де межа між духом і зухвальством. Шлях правдивий: витворює тебе великий Мус! Хай увірветься десь пегасів клус — ми канемо у вічність молодими!

Най Вам щастить!

Василь

29. V. 70 р.

Панно Віро!

Перепрошую дуже, що не відповідаю вчасно. Оце недавно був у пані Орісі, і вона переказувала, що у Вас там чимало різних клопотів. Як Вам там нині ведеться? Як з роботою? Як з іномовною Вашою прозою? Як з Вашим Києвом? Чи бачитимете його в цьому році?

Тут гарно тепер — протягом дошового травня з каштанами і виставкою народних художників, у тому числі й талановитих, з

новими поетичними іменами і старими досвідченими критиками, з щорічними весняними надіями і усвідомленням їх, як хвиль часу, солоних уже хоча через повтори і колотнечу. Може, це буде точніше: сто дзеркал спрямовані на мене, в самоту мою й німоту. Справді тут? Ти справді — тут? Напевне, ти таки не тут. Таки не тут. Де ж ти є? А де ж ти є? А де ж ти? Урвище? Залом? А чи зигзаг? Ось він, довгожданий дощ! Як з решета! Розмиває душу, всю в сльозах. Сто твоїх конань. Твоїх народжень. Страх як тяжко висохлим очам! Хто єси? Живий чи мрець? Чи, може, і живий і мрець? І сам-на-сам?

Десь недавно закінчив статтю про Віктора Кордуна. Власне, вийшов ніби коментар до автора, хоч потерпаю, що й самокоментар. Стаття — без замовлень і без спрямувань — у який певний журнал. Так пишеться тепер майже звично, бо і як інакше: писати можеш що хочеш, як хочеш і скільки хочеш. Тільки щоб не порушував обов'язків інтиму. Ви бачите, я відповідаю Вам на Ваш закид шпетливий — чого я не друкую нічого.

Кажуть, Воробйов уже пише новели. Я думаю, що це теж — виплід його задоволенішої поетичної скромності, за яку в школі можна ставити найвищий бал (от біда тільки, що це — не шкільний предмет. Але як би то здалося завжди учневі Миколі!)

З дня на день виглядаю В. Голобородька з армії. Думаю, чи не спрозаїзував він там, далеко від українського сонця, яке так панькає наших поетів.

Хай Вам, Віро, сьогодні буде краще, ніж учора, а завтра буде краще і краще.

Щасти Вам! Василь

1. 2. 71 р.

Добрідень, Віро!

Насамперед, перепрошую за довгу мовчанку. Відколи Ви поїхали, посипалися такі події, від яких голова пішла обертом. Насамперед — загибель Алли, від якої ще й досі не можу прочуматись. А потім — докінчування збірки віршів (тепер бачу, що вийшла нездала). А ще потім — докінчування однієї повісті, яка теж вийшла дуже нездала. І от — за всіма клопотами зібрався написати після вечора Миколи Воробйова (29. 1. 71 р.) в Будинку літератора на Орджонікідзе.

Вечір вийшов славний. Гарні речі прочитав Микола, потім гарно говорив Іван Драч, прочитавши свою видавничу рецензію 1967 року, і незле, хоч трохи з крутітвом, промовляв Коротич. А ще — Л. Вишеславський, Ан. Макаров (гарний виступ), В. Забаштанський, Д. Павличко, А. Кацнельсон, П. Воронько. Із молодих (це слово вже сприймається як знущання) Мих. Саченко і я, грішний. Миколу 1.

дуже хвалили, 2. просто хвалили, 3. стримано хвалили. Ніхто не гудив. Я, дурень, назвав кілька його віршів геніяльними. Ну й гвалт зчинився був після цього!

І перечили проти цього — одні розчулено, інші — роздратовано, треті — просто заздрісно. Аякже.

Десь перед цим мав листа од Голобородька. Він шахтарює у себе в селі, вже зламав пальця, так що має змогу сидіти й писати вірші.

У нас ось уже другий тиждень як працює виставка Катерини Білокур. Дуже шкода, що Ви того не бачили в залі (альбом її, виданий десь 1957-1958 р., того враження не справить). Гадаю, Вам вона припала б дуже до душі. Мене вона вразила своєю виключною етичною чистотою і геніяльним знанням нашої флори, наших облич. Вразила своєю трагедійністю жіночою. Своєю чернечою відданістю пензлю. Після неї я був пішов дивитися професіоналів у павільйоні Жовтневого палацу. І не зміг там бути, щоб не збавити враження од цієї майстрині.

Всі новини я Вам переповів? Але як там живеться Вам? Буваючи у пані Орісі, я завжди розмовляю з нею про Вас і обом нам та розмова дуже до душі.

На все добре Вам, Віро!

Сьогодні дзвонив Сверстюкові на роботу, він ніяк не нахвалиться своєю Вірою, яка мені теж нагадує кожного разу про Вас.

З найщирішими побажаннями

Василь

14. 4. 71

Дорога Віро!

Днями довідався, що Ви заслабли. Мені дуже шкода, що Ви так далеко і я ніяк не можу Вас бодай провідати. Напишіть, прошу, як Вам зараз.

Нині післав Вам книгу Флора Ур'єва *Музыка света* — гадаю, що Вам буде цікава. Автор її — унікал: він архітектор, музика (пише музику і добре грає на скрипці і має добрий голос), пише цікаві вірші і т.і. і т. і. Такщо й книга його цікава синтетичним умінням. Видали її, на жаль, невеликим тиражем, то тут і дістати її майже неможливо.

Я недавно переклав четверту елегію Рільке, а перед цим — Рільків же "Komm du, du letzter, den ich anerkenne". Здається, не дуже вдатно, особливо ж: "O Leben, Leben: Draussensein". Але ніби й не так уже зле.

З книгою моєю доведеться ще почекати — в плані 1972 року її не буде. Що ж. Уже чекаю 10 років її. То почекаю ще. Може ж, лишилося менше?

Василь Голобородько вже пішов на підвищення і працює журналістом районної газети. Газетярство йому гірше дається, ніж робота в шахті, але вже якось звикне пироги їсти.

Ще одна в мене новина: недано довідався, що з мого рідного села вийшов цікавий поет трагічної долі Лавро Миронюк. Від тієї хати, де жили мої батьки і де я народився, зовсім недалеко (в селі коло 300 хат). Оце я одержав листа від його молодшого брата. Він досі не вірить, що брата нема. Навіть подав мені адресу 1927-1929 рр., коли ще мав од хворого листи — з психіатричної лікарні (Oesterreich, Heil und Pflegeanstalt in Ibbs (?) an der Donau. Abt. XVII). Я дивився на мапі, але цього Ibbs'aa не знайшов.

Вірші його мені запали в душу, навіть здалося, що виявляє якусь *духовну субстанцію нашого села*, хоч, напевне, я перебільшую.

Прочитав з великою насолодою роман Маркеса *Сто літ самотності*, Вашого сусіда по континенту.

Більше новин ніби й немає для мене.

Видужуйте, Віро.

І, скоро можете, відпишіть.

Вітають Вас мої родичі — Дмитрик і Валя.

Хай Вам буде кращенько.

Василь Стус

23. 12. 71 р.

Дорога Віро!

Вітаю Вас із Новим роком. Здоров'я Вам і творчої наснаги. Вибачте, що довше не писав: у мене щось таке увійшло, що не давало змоги. Елегії дуїнські викінчую. 7 переклав, а перші три — попереду. Пишу Вам із Моршина, де байдикую на санаторійних водах.

Щиро Ваш
Василь Стус

30. 7. 74 р.

Люба пані Віро!

Як ся маєте? Як Вам живеться, пишеться? Чи не забули Ви досі, що я Вас люблю? Деся аж під серцем Славути лежить Ваше фото (здається, я його не бачив цілу вічність!) і забуваються рядки любові: ще видиться чужий далекий край і в ньому жінка, задумана зигзиця, шепоче спрагло: Боже, най святиться, о най святиться край далекий мій (цитую по пам'яті).

Так, як у сні: квітчаста сукня і Ви — в робітні, молільні — молитовна і творча — щось шепочете спрагло. Так вийшло, що той знімок — у центрі моєї пам'яті про Вас, Ваш образ.

Пишу дещо, думаю дещо, а надіюся тільки на те, що Бог дасть сили обернутися на роботу, поділяючи Гесіодові *Труди й дні* на поокремо. Найкращі зичення мої — Вам.

Ваш Василь

20 березня 1975 р.

Дорога Віро!

Дуже дякую Вам за торішню карточку з добрими вітражами. Перепрошую, що не мав змоги відписати Вам своєчасно, подякувати за дорогу звісточку: мав деякі клопоти, що виводили з рівноваги.

Усе ще сиджу коло сонетів Рільке до Орфея (я ж Вам писав, що всі елегії його закінчив ще три роки тому?). Переклав їх понад 40, але чимало — начорно, не так, як хотілося б. Признаюся, що змагатися з Бажаном тяжко, але й можливо, хоч і не завжди (маю його Рільке, шойно виданого і шойно одержаного).

Нині збавляю час за довершуванням сонетів. Кортить і самому писати сонети. І все це — моє задоволення, якого треба кожного дня шукати, аби не знудитися білим світом.

Окрім Вашого, Віро, листа, мав ще новорічне вітання од Михайла Говарда з Канади.

Коли-не-коли обдаровує мене Михася своїми славними звісточками.

Оглядаючися на збігли пори літа, бачу, що дещо таки зробив. Коли зібрати переклади (головно з Гете й Рільке), їх буде понад 200. Десь коло цього маю й своїх віршів. Отож, деякі радо переписую для Вас — із вдячністю, бо пам'ять моя про Вас — дорога мені дуже.

(Далі — поезії: "Прикрийся мідною горою", "Геть спогади", "Я так і не збагнув", "Неначе стріли, випушені в безліт", "Зажурених двоє віч", "Там тиша", "У німій, ніби смерть, порожнечі свічад", "Цей берег зустрічей").

Це Вам, Віро, мій маленький жмуток — на дорогу для мене Вашу забудьте.

І не журіться.

Усе йде, як має бути.

Бо ж правда долі — над усе.

Щасти Вам!

Ваш Василь Стус

Віро, докажу Вам бодай постскриптумом, що надії одержати од Вас листа я великої не маю (як не маю надії, що Ви не сприкритесь моїми віршованими дарунками), отож хочу зарятувати справу тим,

що стану під благісну оруду Райнера Марії. Отже:

Схожий до хмари, струмить
світ безугавне,
все досконале спішить
впасти в прадавнє.
Над походом віків
вільно і гоже
первісний лине твій спів,
гомін твій, Боже.
Ще ми не взнали страждань,
ще не навчились кохань,
смерті глуха таїна
слідом чигає.
І тільки пісня одна
благословляє.

xxx

Тихий друже далечей, ти чуєш —
дух твій множить сфери світові,
як з дзвіниць суворих край звістуєш.
Те, що з тебе соки п'є живі,
за саму поживу дужче стане.
В вічнім перевтіленні творись.
Що страшний твій біль? Вино духмяне
з пива-трути встоїться колись.
Стань же смыслом ночі, на хресті
власних дум, зібравшись на моці,
бо ж остання зустріч настає.
А забутий у земнім житті,
мов притихлим долям: я в потоці
і швидкій воді кажи: я є.

Щасти Вам, дорога Віро.
Зичу здоров'я і наснаги зичу.
Ваш Василь

21. 7. 75

Дорога сестро!

Листуватися з Вами — ступати у зимну воду. Обачно йти, аби не збити хвилі. Бо вода — чаклує, ті чари проймають душу. Дякую. За славні репродукції з робіт Ю. Соловія — дякую і за не менш славне товариство (чи не кожне поетичне обличчя я знаю і шаную) —

дякую. А я дивлюся на композицію — і здається мені, що десь поснувалася зелено-голуба тінь мого земляка, поета Лавра, дух його святий.

Радію, Віро, з Ваших рясних мистецьких планів. У мене теж є їх трохи (деякі Ви, певно, знаєте). От лиш як до діла — не знаю: надто мало часу для роботи. Але снуються подуми — хай і про себе, не значені папером. І прозрієш од них — білим папером. І — дякувати Богові — життя йде, як має бути, щоб не тратити набутого запасу світлоти.

Моїх елегій, Віро, з Рільки поки нема. Вони не звикли до цих доріг і не квапляться вирушати мені назустріч. Це так тяжко й забарно: одержати навіть переклади своїх давніших літ. Проте якісь мізерні надії не згасли — мати їх, а, отже, й подати їх Вам — на Ваш розсуд.

Тимчасом над моїми "Сонетами до Орфея" вдарили добрі громи: перекладачі "Осінньої пісні" Верлена дають мені напутніх духополиків і радо підставляю кожну شوку. Бо прагну, аби мої прекрасні поразки в змаганні з Рільке не закінчилися. Перефразовуючи трохи поета, *mein Wachstum ist: der Tiefbesiegte von immer Grosserem zu sein*. І в тому — смисл. І не лише перекладацький. То ж хай будуть грози з добрими, як два ціпи, громами!

У мене, сестро, передчуття є дивні: що ми ще колись побачимось. Певне, через те, що дуже хотів би видіти Вас. Дякую за Вашу прекрасну карточку: подивлюсь на неї — наче води нап'юся з криниці рідної. Вибачте, що навзаєм переслати я не маю.

Бачив я недавно сина. Після кількох літ розлуки видався дівочним, занадто ніжним для цього не дуже ніжного світу. Зворохобив душу — і полетів як пташа. Але мене залишив з моїми "Палімпсестами". Отож, я й перейду до них на закінчення:

("Той образ, що в відслонах мерехтить", "Ще тільки крок", "Синові: Ти десь уже за пам'яттю", "Верни до мене, пам'яте моя!", "Невже оце ти й є", "Замерехтіло межі двох світів", "Стань і вдивляйся", "Цей берег зустрічей — і не збагнеш", "Як вікна в позапростір", "Посоловів од співу сад", "Місячне сяйво лле сиву куделю мрій", "Ми вже твої коханці, смерте", "Болото, луки, річка", "Уже тебе шукають сновидіння").

Перепрошую, Віро, коли запримітите повтори: без них мені обійтися було тяжко завжди. Отож іще повтор один: дорога сестро, знайте, що я Вас люблю і пам'яттю про Вас не раз тримаюся, аби стояти. Коли б Ви знали, Віро, який я радий із кожного Вашого листа, що приходить мені на свято. І відшеплюється на серці нам — і Василеві — філософові, і Вячеславові, моїм землякам-побратимам (обоє вітають Вас!) Отож, Віро, не забуваймося. Наперед перепрошую за довгі павзи. Вони, на жаль, обов'язковіші за листи і нічого тим не вдієш.

Уклін мій Вашим колегам по творчості, з якими я
зазнайомився ближче, дякуючи Ю. Соловієві. І щастя Вам, дорога
сестро!

Ваш Василь Стус

27. 11. 75

Дорога сестро,

Вашого листа одержав напричуд скоро — за які два тижні.
Відписати одразу не зміг — мав усілякі клопоти, головне — зі
здоров'ям. Ось уже кілька місяців чекаю на операцію, яка приб'є
мене до спокійного берега.

Якийсь час доводив сонети Рільке до нової кондиції. Один із
них перепису Вам, аби знали, що часу не марнував. Це 18 сонет із
2 частини:

Де ти набралася духу,
о танцівнице, минуле перенести в животік?
Цей ураган кінця, оце дерево руху —
чи не той має собою все, здобує за рік?
Може, воно й зацвіло, щоб ти виром своїм захопила
тиші його чолопок? І чи не
мало собі незабутній жар твого тіла
і за літо, й за сонце ясне?
Чи ж не родило воно, дерево твого екстазу?
Чи ж не його це плоди упокоєні: дзбан
з пасмами стиглості або визріла ваза?
А в видінні: хіба ж сліду не залишила
темна твоя брова, що рвійний оркан
цих кружних перевтілень швидко писала?

Дещо написалося свого, але мало, до того ж, хай воно трохи
встоїться, осмислиться з відстані.

Біда в тому, що чимало віршів відвикають від свіжого повітря і
самовтрачаються. А вони ж, як форель, любляють чисту стихію, де
багато кисню. Інше середовище вони переносять тяжко. Зараз вони
для мене — більше знаки певності себе, самозбереження, ніж
творчого виру.

Вибачте, коли деякі з таких віршів я посилав Вам, гублячи
контроль над тим, що значенняве для мене одного, а що — й для
читача.

Ви переповіли мені історію боріння молодої дівчини. Перше я
думав, що це історія гебрейської поетки Рагель, про яку мені
багато розповідали її земляки, мої товариші, — просто дивовижних

історій. Я навіть був переклав одного її вірша. Зветься він "Мої мерці". Ось він:

Тільки в них — остання
втрата моїх межа,
де вже й смерть не встромить
гострого ножа.
Краса повечір'я
заламалась путь...
Стрінуть мене мовчки,
нишком проведуть.
В них — одна спонука
і принука є:
що навік пропало —
тільки те й моє.

Історія Рагель — не менш трагічна, вона так само жила в трагедії без докорів, жила, як і належить добрій людині, чуючи трагедію, як небо, як повітря. Тобто — неоскаржливо чувши її.

Сестро, Ви радите мені верлібр. Як Ви знаєте, я писав уже верлібром (у книзі віршів є їх трохи) і, може, писатиму згодом. Може навіть завтра — звідки знати? Але ставити собі завдання — писати верлібром — не можу. Бо він іде з темою, живе в темі й пишеться з темою. А теми ось уже кілька літ ідуть неверліброві (можливо, верлібр приходить при меншій емоційній напрузі, коли немає надмірного зосередження на одному, при більшому самовладанні митця; він ніби існує в стереоскопічному просторі, в якому мені поки бути заказано; нарешті, верлібр — це й більша відстань між матеріалом і автором, ніж та, на якій я перебуваю од своєї: у ньому ранг буття геть чисто переконституується в мистецькій структурі і набуває в ній смислу тільки як протоматеріал: а все це — завелика розкіш для мене, задальній план мого себепочування).

Поки вітаюся тим, що маю чимало задумів, деякі з них — цікаві, як на мене. Шкода, правда, що з реалізацією їх доведеться заждати — на який термін, сказати тяжко. Але дяка Богові, що такі ношу з собою, що, може, колись зможу дати їм раду. Ну, а коли не зможу, то що? Дяка Богові.

Вірші Ваші додали мені радості — чути, уявляти Вас, поринати у Ваші одкровення — гомони. Отож, гріх мені було б ставати в позу критика їхнього: це ж бо — про свято. І я можу сказати лише, що вдячний за висилання, за спробу збагнути людську тугу по крикові диких гусей у безнебому небі, вдячний за хапливу мить зустрічного бажання серця — навстях!

Сам, як перст, я сьогодні, сестро. Нема мені близько друзів

моїх любих (кланяються Вам їхні непокірні виї), отож я спогадую лише своїх земляків, суших тут переді мною — чи то Полуботка, чи то Гребінку чи тиреєвські клопоти юного козачка-художника-поета.

Уклін мій Вашим друзям і подругам, адже вони хоч трішечки скидаються на Вас, чи не так?

Дякую пані Галі за вітання і шлю навзаєм своє — усій її родині (а з Катериною зазнайомлений у Києві). У пані Галі теж серце навстяж, навіть, як писав поет, необачно навстяж, як ми зі Славком побачили, читавши листа.

А тепер, Віро, кілька віршів.
("Вглядаюсь в осінні стерні", "Хлющить вода", "Ти підійшла — а я тебе не ждав", "І віщий голос").

Найширші мої вітання й зичення — Ваш Василь Вам, сестро!

21. 3. 77 р.

с. Матросова Магаданської обл.

14 тис. км од України!

Дорога сестро!

На превеликий жаль, усі мої попередні листи до Вас (починаючи від лєнінградського — ще в грудні 1975 р.), мабуть, загубилися в дорозі. Так думаю тільки через те, що піславши Вам 4 або 5 листів, не одержав жодної відповіді (останній лист од Вас був у кінці жовтня 1975 року).

Мало певності, що й цього листа Ви дістанете, а проте пишу...

Поки не переповідатиму Вам збіглих подій (кінець 1975 — початок 1977). Спинюся на недавньому.

5 березня мене звільнили — майже два місяці (з 12 січня) пішло на далеку дорогу.

Тепер я ближче до Вас існую — нас порізняє тільки Тихий океан і Ваш материк: я в Магаданській області, де колись уже був Михайло Драй-Хмара (певно, він не один). І праця в мене буде схожа до його: буду в шахті гірником працювати, добуватиму золото з-під землі. Робота цікава, як собі уявляєте. Не знаю, правда, чи стане моєї моці, але сподіваюся, що стане.

Шкода, що до мене не зможуть скоро добитися рідні (не тільки старі батьки, а й дружина з сином). Маючи проти минулого деякі переваги, відчуваю й деякі втрати. Але я вже "в потоці", як казав Рільке (ich rinne), мною провадить потік долі, не дослухаючись до моїх забавань.

Чекаю на вісточку од Вас, дорога сестро. Тоді напишу більше. Великий привіт родині пані Анни Галі (деякі листи од неї читав разом із Вячеславом, але і Вячеслава не бачив уже майже 1,5 року).

Зичу Вам найкращого — Василь Стус

P. S.

Ось такі сопки (гори) оточують моє селище, де я вже два тижні при звичаююсь. Зовсім біч — сопки, за горбами нічого не видно, нічого й не чути. Фауна — вічної мерзлоти. Флора — так само. Мушу й сам навечно змерзнути, аби при звичаїтись. Мешкаю я за 400 км на північний захід од міста Магадана, недалеко од місця, де зачинається річка Колима (ближче до мене є річка Тулу). Красвид чимось нагадує Рокуелля Кента — так мені видається по далекій пам'яті. Будьте, сестро!

15. 7. 77 р.

(З листа до Анни Галі Горбач)

Писав уже до Вас — з попереднім листом, — що написав і до Віри Вовк, але відповіді поки не маю.

4. 4. 77 р.

(З листа до Анни Галі Горбач)

Од Віри Вовк я мав так само листів як і од Вас, хоч Вірі написав 4. Уже звідси я написав до неї знову 4, але як буде — побачимо... Низько кланяюсь сестрі — Вірі.

Десь 1977 року дійшла до моїх рук добірка віршів Василя Стуса, писана "маком" ше у вересні 1974 року. При кінці дописка:

Право використання цього тексту, як і решти моїх літературних матеріалів, що є за кордоном, передаю Вірі Вовк (Бразілія). Прошу ті вірші, які не були прочитані, не друкувати (чи подавати з пропусками). Отже, Віра Вовк має змогу сама визначити, коли і де друкувати ці матеріали і в якому вигляді. Це право поширюю на всі інші мої твори, що вийшли за межі СРСР чи потраплять туди у майбутньому.

Василь Стус

МИСТЕЦТВО

СЛОВО ПРО ФЕОДОСІЯ ГУМЕНЮКА З ЦИТУВАННЯМ ДУМОК ХУДОЖНИКА

Михайло Селівачов

Від початку 1970-их років його роботи колекціонують у Києві й Львові, Дніпропетрівську, Вінниці й Симферополі, Ленінграді й Талліні, далі в Чехословаччині, Франції, Швеції, Канаді, США. Однак відомості про художника в українській пресі обмежені двома згадками про участь у виставках 1966 і 1982 рр. і трьома газетними пасквілями, після яких довелося йому міняти трикімнатну кооперативну квартиру в Дніпропетрівську на кімнату ленінградської "комуналки". Феодосій згадує:

Перед тим відібрали майстерню. А що робити художникові без майстерні? Приміщення було обжите, заповнене полотнами, духом творчим, образами. А куди подіти героїв картин? Тут гомоніло військо запорізьке, тут думали гайдамаки, тут співали чумаки. Тут грали кобзарі Солодкий, Марченко, вчилися грати Падун і Гуменюк. А скільки було народномистецького реманенту — глечиків, рушників, сорочок. Уявіть собі вченого без лябораторії, лікаря без хворих...

Щоправда, кімната була в центрі, на Петроградській стороні, велика, з еркером і телефоном, недалеко від майстерні, яку невдовзі отримав. Феодосій додає:

Поруч із майстернею (сьомий поверх нежитлового фонду) — голубник на даху. Привчив там голубів і ворону, посіяв чорнобривці в маленьких глечиках. Небо на Півночі інше: взимку сонечко рідко за півроку загляне, а влітку біла ніч не дає спокою...

Над Невою, на відміну від Дніпра, Гуменюка в пресі хвалили. Одразу взяли чотири роботи на осінню виставку ленінградських художників і визнали їх "яскравим явищем".¹ Тепер Феодосій експонується на всесоюзних виставках,² Гуменюка відносять до провідних українських мистців,³ прийняли до Спілки художників СРСР. Феодосій розповідає:

Показував у січні 1988-го роботи на секції живопису ЛОСХ-у (Ленінградської організації Спілки художників). Проголосували "за", навіть рук не піднімали...

Документи в Спілку готував ще в Дніпропетрівську, років із дванадцять тому. Подивився тоді на фотографії його робіт один київський редактор, і мудро зауважив: "Хоче до Спілки, а роботи ніби спеціально такі подав, щоб не прийняли".

Справді, талант Гуменюка багато кому здавався в 1970-ті роки неприйнятним, бо сам художник категорично не приймав тодішньої навколостецької гри. Її правилами не на словах, а на ділі витравлювалися моральність, інтелігентність, незалежність суджень, ініціативність. Слухняні конформісти мали перевагу перед неординарними особистостями.

Загострене почуття справедливости виплеснуло його соціальний протест у найближчу художникові сферу національної романтики. Спекулятивним просторікуванням про замилювання старовиною та ідеалізацією партіярхальщини (чим прикривалося паплюження й руйнування першооснов культури) протиставив акцентування найдражливіших із "табуйованих" тем. Продовжуючи відроджений школою Бойчука, так би мовити, візантізуючий монументальний напрямок "неопроторенесансного" живопису, Гуменюк підкреслено уникає чуттєвості, натуралізму, навіть хроноісторичної визначеності своїх персонажів, зосереджує всю увагу на співучості ліній, виразності ритму, кольору, фактури. Виходячи з цього, він розробив поетику, засновану на сполученні вгадуваної української символіки з сучасними засадами малярства, що помітно позначилося на передовому українському мистецтві 1970-их років. Феодосій міркує:

Коли мистець любить свій народ, він знає, що і як малювати.

Завдяки високій професійній культурі й багатозаровій семантиці, картини Гуменюка доступні для сприйняття різними категоріями глядача. Одних вабить передусім віртуозність живопису, його міцна конструкція, переконлива пластика, вишукана декоративність. З тими ж, хто слабо володіє мовою новітнього малярства, діалог ведеться через фолкльорно-пісенні образи. У цьому загальноповживаному лексиконі — козак і дівчина, кінь, півень і чайка, лицарські клейноди, шабля, люлька і сопілка, намисто і чаша, млин, хата і церква.

Підкреслюючи довершеність і значущість простих атрибутів народного побуту, Феодосій випробовує їх на монументальність. У результаті глечики, баньки, букети маківок витримують макрозбільшення і стають на його полотнах гігантськими символічними монументами, врівень із горами, тополями, дзвіницями. Натюрморти, флянковані давньоруськими іконними лешадками — то відкриття співмірности традиційного священного образу і традиційної побутової речі, освяченої буттям. Відтак стає зрозумілою улюблена Феодосієва реалія — унікальна чумацька ікона на висушеній рибині з лєнінградського музею етнографії — справді космічний образ ряду його картин. Феодосій коментує:

Монументальність у мене — скоріше знак часу, ніж живопису. Все тоді кричало — промови, гасла, монументи... Шкода,

Феодосій Гуменюк, *Мій край* (олія, 1980)

що й ми не втримались. Треба було рятувати нашу культуру, наш народ... пробуджувати дух волі. Я — за спокій, я — за мистецтво глибоке і спокійне, як душа народна. Іконка на рибині — дійсно моє маленьке відкриття, не велике, але дороге. Ніхто досі не вживав цього символу. В ньому магічне поєднання, воно мене захопило і я ще не до кінця його розкрив...

Природно, не всім близька така поетика, не всякого задовольнить, сказати б, ідеальна вимріяність Гуменюкової України, в той час як реальність дає не менше ґрунту для художницького надхнення, аналізу, вислову. Втім, поки задоволимося тим, що нам уже дав мистець, зануримося у послідовну носталгійність його образів.

Носталгія взагалі — потужний чинник творчості, спонукала появу численних шедеврів мистецтва. Щоб відчуті носталгію, не обов'язково їхати далеко від батьківщини. Достатньо в себе вдома занедбати природу, рукотворні пам'ятки й живі корені культури. Тож туга за рідною землею — лиш один із конкретних виявів носталгії (від грецького "ностос" — повернення і "алгос" — страждання), яка в широкому розумінні має означати біль від

утрати того, без чого ми не в змозі щасливо радіти життю. З автобіографії:

Я, Гуменюк Феодосій, народився 6 вересня 1941 р. в селянській родині в селі Рибченці Уланівського району на Вінничині. 1950 року переїхав з батьками до Дніпропетрівська, де навчався в художній школі та художньому училищі. Своїм учителем вважаю художника Якова Калашника (1927-1967). Від 1965 до 1971 року навчався в Ленінградському інституті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Рєпіна. Після його закінчення викладав у Вищому училищі прикладного мистецтва ім. В. Мухоміної (колишнє училище барона Штігліца в Петербурзі). В 1977-1983 рр. мешкав у Дніпропетрівську...

За двовіковою традицією петербурзької громади земляків, рання творчість художника зігріта носталгічною любов'ю до благословенної далекої України, куди шоліта їздив він за сонцем, Дніпром, надхненням, до своїх покинутих порогів, круч із садами і зорями. Дипломна робота *Сільські музики* (1971) — майстровите двометрове полотно, де етнографічний типаж Придністров'я химерно сполучається з середньоруським ландшафтом. Дальша творчість Гуменюка відходила від зовніатурної достовірності, освоювала спадщину народної картини та іконопису (*Вірність Україні*, 1972; *По садочку ходжу*, 1973; *Самопожертва*, 1974), знаходила на цій основі нові способи конструкції та кольориту.

Роботи 1975-1976 рр. засвідчують органічну, без залишків цитатности монументалізацію образів (*Зелені свята*, *Старий гетьман*, *Свята родина*). Кінець 1970-их років значно ускладнив і збагатив ритмічну організацію творів (*Жнива*, триптих *Гайдамаки*, *Мій краю*). Звучні льокальні барви явно тяжіють до поезики вітража в роботах "візантійського періоду" (*Старозавітна Трійця* і *Гефсиманська молитва*).

У 1980-их роках неспокійну ритміку енергійних ліній і гострих огорож усе частіше змінює елегійне чергування круглоокреслених площин, пожвавлених вальорними градаціями та фактурними полісками (*Сорочинський ярмарок*, *Ряджені*, 1982; *Веснянки*, 1986). В подібних творах знаходить розвиток лінія тонального живопису, намічена в майже монохромному зеленовохристому полотні *Гонта й Залізник* (1976), а також у серії натюрмортів, витриманих у вузькій кольористичній гамі (*Маки*, 1978; натюрморти з калиною і каштаном, 1980). Принцип живописности часто домінує в монументальних і графічних роботах — навіть у чорнобілих аркушах Гуменюк будує форму частими тремтливими дотиками пера, фломастера, олівця.

Мистецтво художника розвивається від лірики до епіки, від ізоморфности до поетично-ідеалізованої фантазії з ремінісценціями таких особливо близьких йому артистичних вершин, як Візантія,

Феодосій Гуменюк, Юрій Змієборець (олія, 1987)

Венеція, українське барокко, петербурзький *Мир искусства* (*Світ мистецтва*), бойчукізм. Феодосій заперечує:

"Мир искусства" — ніколи! Я завжди любив кольорит і живопис форми у Тиціана і Сезанна.

Проте спільність Гуменюка з "мироискусниками" — в культурологічній ретроспекції, рафінованій вишуканості стилістичного синтезу (маємо на увазі позитивне значення цих категорій). І чи так у даному разі важливо, що малярство їхнє тяжіло до графічності (у Гуменюка, навпаки, навіть графіка живописна), що відштовхувалися вони від інших, ніж Феодосій, щаблів мистецької еволюції? Коли б Бенуа не обожнював перед тим пишній Версаль Людовика XIV, Сомов — романтизм минулого віку, Нарбут — вітчизняні ампір і барокко (в Європі схожі завдання вирішували прерафаеліти, Берлслі, Менцель), хто зна, чи дотягнувся б Бойчук до Візантії, і чи з'явився б романтичний світ Феодосія.

історія світового мистецтва — пробний камінь і дзеркало, якими Феодосій справджує специфіку української культури. Осмислює її, як парость на античному суміжжі рільничої та степової цивілізацій, бойове пограниччя християнства й ісламу,

Феодосій Гуменюк, *Мотря Кочубеївна* (олія, 1988)

дивне поєднання уповільненої пісенноспоглядальної вдачі хліборобського населення та відчайдушного лицарського завзяття козацької верстви.

Християнська символіка багатьох творів Гуменюка, безперечно, знак ідеї, що надихала український народ у героїчні періоди його історії, сьогоднішній вияв духовної спраги. Ці атрибути так соковито забарвлені, що конфесійна духовність немов підпорядкована національній стихії. Водночас етнічна характерність персонажів — і людей, і персоніфікованих тварин — ніби просвітлена надчуттєвим

Феодосій Гуменюк, *Посвячення* (олія, 1988)

трансцендентним знанням. Здається, козаки і дівчата вже звідали життя і смерть, вичерпали земні страждання і радощі, й, піднявшись над пристрастями, втішаються неспізнаним нами щастям, не розчиняючи в соборному єднанні своєї особистої індивідуальности. Іконність цих ликів вражаюче контрастує з приземленим реалізмом деяких українських портретів XVII-XVIII ст., що часто служать іконографічним підґрунтям Феодосієвих образів.

Ряд творів Гуменюка, ще в середині 1980-их років придбані Спілкою художників СРСР, потрапили до державних зібрань. Наприклад, серія темперних композицій, присвячена українським народним обрядам, експонується в Переяслав-Хмельницькому історико-культурному заповіднику. Вітражі й настінні розписи прикрашають у Дніпропетрівську інтер'єри готелю "Україна", дитячої лікарні ч. 1. З листа Феодосія:

Постійно пропонують "продайте щонебудь" колекціонери місцеві й зарубіжні... Не тягнуса за калачем, усі краші твори тримаю для рідної України. Вірю, що прийде час, і зможу показати їх народові.

Такий час надійшов. Персональні виставки Гуменюка

відбулися 1988 р. у Львові (травень) і Києві (червень-липень), висвітлювалися пресою, телебаченням і радіомовленням. Опубліковано численні прихильні відгуки журналістів і мистецтвознавців. Феодосій не мав великого клопоту з пакуванням і поверненням картин до Ленінграду, бо майже всі вони лишилися в Києві, закуплені Міністерством культури УРСР, Спілкою художників, окремими колекціонерами, позичені в автора Українським товариством дружби й культурних зв'язків із зарубіжними країнами для експонування закордоном. Саме експозиція картин Гуменюка з фондів згаданого товариства послужила основою його персональної виставки, яка відбулася 3-25 червня ц. р. в Українському музеї в Нью-Йорку.

1. Жукова Н., "В ожидании открытий", *Ленинградская правда*, 30 листопада 1983.

2. *Седьмая всесоюзная выставка акварели*, каталог (Москва, 1984, стор. 11); *Восьмая всесоюзная выставка акварели*, каталог (Москва, 1987, стор. 13).

3. Кремень Д., "Чистые родники Андрея Антоныча", *Юность*, ч. 5, 1987, стор. 97; Климчук О., "Горбчиком хліба", *Україна*, ч. 31, 1988, стор. 12-13.

НАРБУТ І ШЕВЧЕНКО

Сергій Білокінь

Не минуло й трьох десятиків років, як київські мистецтвознавці вперше заговорили про Нарбута позитивними текстами. Доти, як відомо, коли й заходила мова, нічого доброго про митця не було чути. Зрештою, й тоді, наприкінці п'ятдесятих, тон бував дещо скептичний, а часом і докірливий. Ішлося про відновлення пам'яті графіка нехай не чільного, а все ж таки, мовляв, обдарованого, знати якого мав би й наш, радянський читач, прихильник українського мистецтва. Нарбутові ніби треба було щось вибачити.

Жодна рисочка не змінилася відтоді в Нарбуті. Померши на заранні нашої доби, він уже нічого більше не намалює й не напише. А як змінилося суспільство, як змінилися ми, і як на очах одним-одного покоління змінюється наше уявлення про Георгія Нарбута! Він уже не призабутий, не другорядний митець. Тепер ми виразно бачимо, що його спадщина лежить у найпотаємнішій суті нашої культури. Українському мистецтву вона надає ті дорогоцінні риси, без яких воно — регіональна видозміна спільного мистецтва, витягнута для якоїсь потреби із загального казанка. З Нарбутом воно суверенне й горде, воно життєдайне й вічне.

Нині усім ясно, що зв'язок людини з мистецтвом не може зводитися лише до одного типу — пошуку краси. Тільки примітивна людина любить одного-єдиного поета чи одного митця. У різному віці, в різному настрої, з різною метою ми звертаємося до різного. Серед чинників, що викликають симпатію, крім емоційного забарвлення, не останнє значення має інформаційна насиченість творів. У Георгія Нарбута вона неймовірно висока. Можна назвати десятки імен українських митців, аж до найвидатніших. Якби в ядерній круговерті, на споді, під головешками лишилися твори тільки одного (ім'ярек) або якогось іншого митця, прийдешні мутанти прочитали б із них щось про майстра і щось про добу. Якби зберігся Нарбут, — навч стала б уся наша історія.

В українському мистецтвознавстві компетенція Стефана Таранушенка поза сумнівом, і я запитав його раз, як, на його думку, можна класифікувати самих українських мистецтвознавців — за тематикою, за періодами розвитку мистецтва, що вони розробляли, за ставленням до мистецького матеріалу, з одного боку, й до архівів — з другого. Взагалі, що покласти за основу класифікації? Подумавши, С. Таранушенко відповів: "Шевченка". Тоді я тільки остовпів від здивування: яке відношення має Шевченко до Федора Шміта і як зв'язати його з Євгенією Спаською?

А вчений, мабуть, мав рацію, бо Шевченко з Україною співмірний. У ньому її жах і шастя, її відчай і надія. В ньому генеральна лінія її історії. Тож склясифікувати українських митців чи гуманітаріїв за їхнім ставленням до Шевченка — заняття і прецікаве, й повчальне. Чи прийшовся б Шевченків кожух Нарбуту?

Нарбут і Шевченко — поєднання доволі ексцентричне. Хто зна, чи спало б воно кому на думку наприкінці п'ятдесятих або навіть років десять тому. Іван Бурячок, Різниченко-Велентій і — Шевченко, не скажемо ми й сьогодні. Навіть Микола Бурачек, навіть Олександр Мурашко. А от Нарбут — інша справа. Мікулаш Неверлі перший спостеріг, що митець, власне, розпочав собою великий злет української культури пореволюційної доби. Нещодавно у Франції вийшло наукове видання, присвячене кометі Галлея. Що ж прикрасило цей гарний і строгий, насичений схемами і фотографіями приладів том, як не відома Нарбутова аквареля "Комета", репродукована свого часу на одній з листівок "Общини св. Євгенії"? Як сказав один з діячів української культури двадцятих років під час "Зустрічі на перехресній станції", Нарбут "міг бути найреволюційнішим графіком України. Йому завадила смерть. Він знав джерело". І в його творчості ми бачимо дедалі більше посутнього. Тож сьогодні зіставлення Нарбута з Шевченком важливе не тільки для мистецтвознавства, а й для самопізнання.

У *Шевченківському словнику* коротеньку нотатку про Нарбута вміщено ніби тільки на те, щоб показати, як мало їх єднало. Там є й ілюстрація — плякат до "Літературно-художньої виставки пам'яті Тараса Шевченка" 1920 року. Більше справді жодного твору.

Вичерпаємо все вже достоту, згадавши не опубліковані досі прецікаві спогади Якова Ждановича: "У світлі від душевних переживань хвилини він упивався *Кобзарем* Шевченка, *Оповіданнями* Ореста Левицького, повістями і оповіданнями Михайла Михайлов. [ича] Коцюбинського, різав цілі пачки ватману, щоб «уже завтра» розпочати роботу, «вже завтра» передати Ореста Левицького чи Шевченка на ватмані..." Це — початок 1918 року, і це — все. Про матеріальний зв'язок Нарбута з Шевченком не говорить більше ніщо.

Тут ми й розпочнем.

Примхою долі вони народилися в один день — 9 березня: Шевченко на Правобережжі, Нарбут — на березі лівому. Шевченко — неподалік від Суботова й Чигирина, куди він приїхав за тінню гетьмана Хмельницького-батька, що накреслив віху в козацькій, більше того, європейській історії. Нарбут народився коло Глухова, колишньої резиденції пізніших гетьманів — мудрого господаря Данила Апостола чи останнього трагічного Кирила Розумовського, що роками перебував у відрядженні в Петербурзі.

Не дивно, що козацька романтика полонила і Шевченка, і

Нарбута, причому вони обоє сприймали цю тему як щось дуже живе й особисте. Вони ще трималися руками живої традиції. Правда, Шевченко починав з козаків, а прийшов до проблем загальнолюдського звучання, а Нарбут після широкої творчості в наднаціональному ампірі звернувся до козацького барокко, до козаків-троянців "Енея" лише напередодні смерті. Правда й те, що Шевченко не жалував ні старого Хмельницького, ні загалом інших гетьманів, і навіть спеціальний твір, присвячений отаманові Гамалії (з актів, до речі, невідомому), використав на те, щоб віддати стихію низової вольниці, а Нарбут, навпаки, активно полюбляв старшинську одягу, вимальовуючи її орнаментальні мотиви, милувався старими полковницькими портретами, побутом у найменших його дрібницях.

Інакше не могло й бути, адже соціально, клясово митці — справжнісінькі антиподи: кріпак Шевченко, що так і не дочекався побачити своїх братів і сестер на волі, і — дворянський син, чий родовід підноситься у Литві до XV сторіччя, і що так кохавсь у зірці свого герба.

Один з фінальних моментів козаччини Нарбут відтворив у літері "ф" першої "Української абетки" — розкішний фейєрверк біля батуринського палацу Розумовського. Пишна аристократична розвага, що викликала в Шевченковій комедії "Сон" відомі рядки:

Смеркалося... Огонь огнем
Кругом запалало, —
Аж злякався я... "Ура! ура!
Ура!" — закричали.
"Цу-цу, дурні! Схаменіться!
Чого се ви раді?
Що горите?"

Для Нарбутових персонажів нічне свято з фейєрверком невдиковижу. Гетьман граф Кирило Григорович, завмерши в позі рококо, вислуховує сторопілого низового козарлюгу й широким жестом вказує йому на стихію веселощів, коли Гамалії й Савичі, Мазепети й Сулими, Гудовичі й Родзянки бучними розвагами гамували тугу за всім, що вони саме тоді втрачали. Дрібні фігури змалілої шляхти вовтузяться перед типово сомовським парканчиком, удекорованим виноградом, і навіть не чують того лункого мовчазного діалогу, що заповнив увесь передній плян — діалогу між низовою вольницею й затиснутим у лещата імперської системи батуринським графом.

Можна тільки здогадуватися, як поставився б до такої сценки Тарас Шевченко, якого воно боліло. Він знав уже онуків цих танцюристів — Ґалаганів і Тарновських, Закревських і Лукашевичів.

Навіть така звичайна, — здавалося б, тільки цікава й більш нічого — річ, як археологічні розкопки давніх могил і пошуки старовини викликали в Шевченка велетенський емоційний вибух "Великого льоху" та "Розритої могили".

До речі, коли говорити про руїни в Шевченка, як не згадати, що цей мотив викликав найжвавіший інтерес у Нарбута. Потрошені бурею вікові дерева (руїни природи) й поруйновані будівлі можна побачити в десятках його творів. Крім того, митець створив чималу серію "Архітектурних фантазій", спеціально присвячених життю величних руїн минулого.

Отже, спільні козацькі мотиви — перша паралеля між Шевченком і Нарбутом. Друга паралеля — їхня петербурзька "прописка". На Україні вони жили тільки в дитинстві. Відтоді сюди вони лише приїздили. Правда, Нарбутові пощастило на Україні вмерти. Становлення особистостей, пора першої розкутої творчості — все це Петербург.

Шевченко покинув Україну ще зовсім молоденьким. Він мав тоді п'ятнадцять літ, бо переїхав із паном до Вільна в грудні 1829-го. Цілих 12 років він провів тут безвиїзно. У першу подорож на Україну він вирушив шойно в другій половині травня 1843 року.

Нарбут від 1906 року до 1917 мав постійне помешкання теж у Петербурзі (з невеличкою перервою на Мюнхен), приїжджаючи на Україну лише влітку. Постійне життя, постійна робота, коло друзів — усе це теж Петербург. Коли він там опинився, йому минуло 20, себто він був на три роки старший за Шевченка й ніби більш підготовлений до життя в далекому північному місті, без родинної підтримки, з тією самою, одним-одною мрією опанувати святе мистецтво.

Тепер уявімо собі наших діячів у пору їхньої молодости, коли вони опинилися у північній столиці. У журналі *Основа* (травень 1862, стор. 54) Михайло Чалий переповів загальне враження Івана Сошенка про перші тижні знайомства з Шевченком: "Он был угрюм и застенчив".¹ Передруковуючи ці рядки у своїй книжечці 1876 року, Чалий цю характеристику загострює. "Он был пуглив и застенчив",² — пише він. Не хоробріше виглядав, випурхнувши з глухівського гнізда, й Нарбут. Його заслужений біограф історик мистецтва Федір Ернст переповідає, що Москву майбутній митець "боязно об'їхав [...] — чув бо, що в ній вулиці дуже плутані — як би не заблудити!"

Це варто спеціально підкреслювати для контрасту з їхніми дальшими кроками, хоча б із тим, що буквально за кілька тижнів Нарбут бере свої глухівські твори й везе їх на Олександрівську набережну, де вперше переступає поріг свого гімназіального божка Білібіна.

Не можна не зупинитися на очевидній, здавалося б, невідповід-

лености обох до того оточення, що на них чекало. Такого бо з українських митців мало хто й мав.

Ми звикли сприймати Франка й Лесю Українку як чільних культурних діячів України. З ким мали б вони спільні інтереси, спільні справи в літературі російській, — може, з Чеховим чи Толстим? Аж ніяк. На це вперше звернув увагу культуролог Вадим Скуратівський. У колі Лесі Українки опиняється Мачтет, у крашому випадку Поссе, а у Франковому — В. Водовозов та О. Білобородов. Люди вони доволі симпатичні, закидати їм особливо нема що, але хто пояснить, чому такий контраст, чому така кричуща невідповідність масштабів? Психологічні наслідки царських цензурних указів? Осторога, не наразитися б на ненароком пушене образливе слівце? Зрештою, чогось для паритетних взаємин таки бракувало, і це яскравий психологічний і соціологічний факт, досі не прояснений в науці.

І як неймовірно щасливо склалося у Шевченка! Несміливий юнак опиняється в товаристві, де сяє "божественний" Карл Брюллов, де Венеціанов, Жуковський, Вієльгорський. Юнак іще тільки-тільки пробує писати вірші, їх іще ніхто не читав. Не знають його меценати і його малярських творів. Сама доля його, сам його ліричний образ так усіх зворушують, що клопоти про Шевченка зачіпають навіть імператорську родину.

Кріпак Шевченко опиняється у блискучому петербурзькому гроні митців-аристократів. Під час хвороби Карл Брюллов відкривається йому, як розбився його короткий (менш як двомісячний) шлюб: чому він образив Емілію й чому вона пішла від нього. Так Шевченко довідується про деякі подробиці інтимного життя імператора. Тут можна згадувати багато, але немає, досі немає відповіді на питання, як, яким голосом, яким чином Шевченко з цими людьми розмовляв.

Георгій Нарбут у шостій клясі гімназії довідався про свій герб. Народився він і виріс не в селянській хаті й курей із городу, словами Івана Драча, не гаяв. Щоправда, в побуті Нарбут від Шевченка далеко не втік. Бонн і лакеїв у родині не було, його особистість ніхто не культивував, і Федір Ернст розповідає: "То була бойова, войовнича натура, й уся компанія Нарбутова надбала собі у Глухові гучної, але далеко не найкращої слави. Жорстокі бійки з хлопцями, гульня в "паці" (костомашки, іноді налиті оловом), дикі вихватки — наводили терор на всю околишню місцевість, і іменно це, а не нахил до малювання згадують ще дотепер старі глухівчани".

Коли Нарбут став популярним клясиком, коли його обрали до комітету "Світ мистецтва", — все зрозуміло. Але тоді, в перші місяці свого перебування в Петербурзі? Уявімо собі важку постать Олександра Бенуа чи випещене обличчя Костянтина Сомова,

пригадаймо до хворобливості витончені книжкові окраси С. В. Чехоніна, — знов же таки, як не пасує, мовляв, сюди засмагле обличчя глухівчанина Жоржа Нарбута!

Войовнича натура — це тільки один бік справи. Внутрішній осмотичний тиск на довколишнє середовище справді допомагав митцеві завойовувати світ. Він був активний, він наступав, наполягав. Тонкий психолог, до того ще й педагог Степан Васильченко вигадав сценку, де недорослий Тарас, іше дитина, побачивши проти себе хижу тварину кабана, раптом хапає дубця й починає боронитися. Наступальний характер передавався в генах і допомагав козацьким нащадкам не пропасти в скруті, але це тільки один бік справи.

Дворянська впевненість у собі, брак різночинних комплексів — нехай це буде ще один чинник, що допомагав Нарбутові розмовляти з петербуржцями як рівний з рівними, а часом міг надавати його тону навіть і відтінок зверхности. Його предки-лицарі вкрили себе бойовою славою у Литві й на Україні. Нашадок цих гордих людей мав право на місце під сонцем більше, ніж багато хто з людей нових. Хто вони? Цей психологічний момент, поза сумнівом, був теж присутній.

Але й це не все. Георгій Нарбут винаймав кімнату у свого глухівського кумира Івана Білібіна. Безпосередньо в нього, працюючи за одним столом, він вивчав методи малювання. Що розповідав про Нарбута Білібін, можна довідатися з неопублікованого досі його листа до колекціонера Євгена Клімова. Листа цього Білібін написав уже на схилі життя, у серпні 1937 року: "Иностранных языков не знал он ни одного, а «балакал» лишь по-русски с сильным глуховским акцентом: «не знаю, чи мене иди, чи не»; «передайте мене трохи хлеба»; «я ему прошаломбондил по телефону»; «он пришкандыбал» и т. д. и т. п."³ І Білібін, ясно, українською, у свою чергу, не володів, але зразки, що запали йому в пам'ять і які він за тридцять літ немилосердно перекрутив, показують, що справа не в акценті. Просто Нарбут анітрохи не соромився вживати у своїй побутовій мові звичайних українських слів ("передайте мені трохи хліба"), — факт, що виходить далеко поза межі всього, на що здатна наша уява.

А тепер перечитаємо листа Нарбутового до його старшого віком, але всім іншим молодшого колеги Дмитра Митрохіна. Нарбутова сестра, вже покійна Агнеса розповідала у своїй петрозаводській кімнаті, що Митрохін сидів коло ліктя і вчився так, як Нарбут сидів коло Білібіна. Але от що Нарбут дозволив собі йому написати 5 жовтня 1913 року:

От Его царского пресветлого [величества] Войска Запорожского Знатного войскового товарища Егора Нарбута.

Бунчуковому товарищу Его царского пресветлого величества Войска Кубанского Дмитрию Исидоровичу сыну Митрохину.

Любезный Дмитрий Исидорович, моя жена, Вера Павловна, и я, очень и низко бьем до Вашей милости челом:

В понедельник у 7-го октоврия, сего 1913 года приходьте до нас на хутор, шо на Александровской Першпективе, что под номером реестровым 21-19 расположен.

До нас хотели быть: пани Мархва Ондриивна Яремичка, шо из Кобыляк, с паном Стэпаном Петровичем Яремичем енеральным писарем, да пани Марья Яковлевна Чемберс-Билибина, дворянка из Шкоцкой земли да пан войсковый товариш сотни Келебердянской, полку Полтавского, Сергей Николаевич из Тройницы на Тройници Тройнецький, да пан Шкоцкой дворянин Владимир Яковлев Чемберс, музеума Штиглицова барон сохранитель.

Весьма и очень Вас просим не отказать и не погнушаться.

Ваш, готовый к услугам слуга, вышепоименованный Егор Нарбут.⁴

Яка сила змусила митця звертатися до Митрохіна в такому тоні? Не без того, шо мала значення й молодість. Нарбутові минуло тоді 27 років, Митрохінові — 30. Але тут не тільки це.

Не було непевности. Не було запобігання перед іншими людьми, шо так властиве психології парвеню. Почувається натомість глибинний демократизм, рівність нерівних, тверде відчуття землі під ногами. Ясно прочувається патріотизм. Чи ж помилимося, потягнувши від цієї колізії ниточку до Шевченка? Мабуть, не раз, сидячи в гостині, відчував він спиною предків-гайдамак.

Шевченко не мав хіба стільки гумору, затяжка доля йому випала. Це той гумор, шо підштовхнув згодом Нарбута до ілюстрування *Енеїди*, у якому митець зміг виявити субстанцію, з якої складався сам. Тим то Нарбутів "Еней" на десять голів автентичніший за ті "простонародні" ілюстрації, де фігурує навіть клістир.

Так вкорінилися Шевченко й Нарбут у зловорожому й дружньо-широму Петербурзі, місті, шо об'єктивно Шевченка закріпачило, а суб'єктивно дало йому волю.

З самого початку стала перед ними обома відома проблема вибору. Умовно кажучи, "султан, паркет, шпори" чи — гайдамаки. Ця дилема стояла і перед Шевченком, і перед Нарбутом однаково. Нарбут почав вирішувати її відомою серією листівок "Колишня Україна" ("Белая Малороссия"). Далі пішов український гербівник, Галичина в її старовині, старовинні садиби Харківської губернії, Вишневецький замок, — зрештою, Данило Щербаківський зміг сказати, шо митець не минав жодної нагоди, щоб попрацювати для української культури.

Живучи на Україні, Нарбут, можливо, таких нагод і не мав би.

Але використовувати їх було не просто і в Петербурзі. Не той контекст, не та підготовка.

Ми знаємо, яку колосальну роль у формуванні світогляду, у набутті реальних історико-етнографічних знань відіграли подорожі Шевченка на Україну. Він милувався київськими краєвидами, побував у Межигір'ї й на Хортиці, у Чигирині, Суботові, в Яготині й Полтаві, у Качанівці й Глухові. Він малював Густинський монастир, Видубичі, Почаївську лавру, Лизогубову кам'яницю в Седневі — із жагою історика й археолога. Мало хто з його тодішніх земляків стільки бачив і знав, скільки (змушений жити в Петербурзі, а тоді за Уралом) Шевченко.

Так виникає ще одна паралеля з Нарбутом. Із джерел бо добре відомо, як запопадливо відвідував він музей Скаржинської в Лубнах, міський музей у Києві, де директором був Микола Біляшівський. А "військовий товариш" (один з його предків справді мав це звання) Сергій Трійницький розповідав про їхні відвідини музею Тарновського, яким завідував ширий друг митця, генеалог і архівіст Вадим Модзалевський. Ретельно оглянувши експозицію, "в одні з відвідин музею Тарновського Нарбут одяг зелений, затканий сріблом кунтуш Скоропадчихи, підперезався широким поясом, узяв у руки келеп і набрав «шановитого» вигляду, зробившись цілком схожим на один із старовинних портретів", що висіли по стінах.

Улітку 1916 року Нарбут з дружиною зробили поїздку по Лубенському повіті. Вони побували в маєтку Рутці, що належав колись князям Кудашевим, у Гінцях, де був колись маєток діда Віри Павлівни і стояв свого часу "дуже великий будинок, старовинної архітектури, з великою книгозбірнею, колекцією картин, а також рідкісних предметів мистецтва" (спогади В. П. Лінкевич). Старовинний будинок у Рутці можна впізнати на нескінченій композиції, "де через ясно освітлені вікна садиби видно пари, що танцюють; на терасі кухар несе биту птицю, а збоку, над задумливою алеєю старовинного парку, урочисто здіймається на нічному небі перша ракета" (опис Ф. Ернста). Віра Павлівна засвідчила далі, що дерева парку й руїни в Гінцях теж не пройшли повз увагу митця. Він зробив їх в архітектурних акварелях.

Так ретельно студіювати українські пам'ятки могли тільки митці, що стояли до них трошки осторонь, бачили їх ніби збоку, одним словом.

Про соціальне походження Шевченка й Нарбута вже йшлося. Вульгарні соціологи визначили колись Шевченка як селянського, мужицького поета. За цією логікою можна й Нарбута назвати митцем поміщицької кляси, тільки ж чи правильне таке визначення? Кожному ясно, що Шевченко над усе ставив інтереси трудових мас, але ж він, особливо в пізній творчості, далеко не

обмежувався звичайним для них колом понять і думок. Великий поет лишив багато творів, для розуміння яких потрібна добра підготовка.

І Архімед, і Галілей
Вина й не бачили. Єлей
Потік у черево чернече!
А ви, святії предотечі,
По всьому світу розійшлись
І крихту хліба понесли
Царям убогим.

Погодьмося, що не лише цей текст буде погано зрозумілий без докладного коментаря. У краших своїх творах Шевченко звертався до всієї нації і від імени всієї нації. Він вважається національним поетом, національним пророком України. Не обмежувався мотивами дворянського мистецтва й Нарбут. І справа не лише у використанні елементів народного мистецтва — вишивок, вибійки чи там різьблення. Багато важливіші моменти світоглядні, що дають нам право вважати Нарбута чи не першим національним митцем пореволюційної України. Так і Шевченко, й Нарбут прийшли до великих синтезів, що мають неминуще значення для багатьох поколінь.

Але були в житті Шевченка й Нарбута моменти, коли вони відчували себе на рубежі. Для Шевченка це був рубіж між життям і смертю, за кілька місяців до кінця. Для Нарбута — час сумнівів і надій, коли він перебирався до Києва.

Такої пори найважливіші їхні думки линули до дітей, до абетки й букваря, звідки починається їхня освіта, їхній шлях у світ, до дитячої книжки. 21 листопада 1860 року цензори — архимандрит Фотій і В. Бекетов дозволили друкувати Шевченків *Букварь южнорусский*, що містив літери, склади, молитви, прислів'я й дві козацькі думи — одну про пирятинського поповича Олексія й другу про Марусю попівну Богуславку. І вихідний момент, від якого відлічує свою історію українська дитяча книга нового часу — 1917 рік, Нарбутова *Українська абетка*, в композиціях якої примхливо поєдналися персонажі й речі, зібрані з усіх материків. Ця турбота про майбутнє нації у митців, один з яких ніколи власних дітей не мав, особливо зворушує. Коли митці єднаються на таких високих думках, їхня духовна близькість стає особливо відчутна.

І останнє зіставлення, на цей раз знову біографічне. Повернувшись до Києва, Нарбут спершу зупинився у родини своїх сусідів по маєтку Карпек і відразу почав шукати помешкання. Невдовзі знайшов і оголосив, що варіант остаточний і безальтернативний: провулок його святого — Георгіївський, поруч Георгіївсь-

ка церква, поруч брама Заборовського. Що, мовляв, іще треба митцеві? Але, як з'ясувалося, і це було не все: у будинку, куди Георгій Нарбут переїхав з родиною наприкінці 1917 року, — може, це якось дивно звучить, — у 1859 році мешкав Тарас Шевченко. Коли Українська Академія мистецтв втратила приміщення, саме сюди Нарбут перевіз її, у кілька спорожнілих помешкань. Тут викладали клясики українського мистецтва, тут навчалися митці, що теж стали його гордістю.

З весни 1918 року разом з Нарбутом оселився уже згадуваний Вадим Модзалевський, перевізши сюди свою книгозбірню, архів і збірку — портрети, порцеляну. В цих привітних кімнатах любили сходитися друзі — Павло Тичина й Лесь Курбас, Микола Зеров і Павло Зайцев, Володимир Міяковський і Петро Стебницький.

А над ними всіма витав дух Шевченка.

1. Він був похмурий і соромливий. — *Переклади ред.*

2. Він був лякливий і соромливий.

3. Чужоземних мов не знав він ні однієї, а "балакав" лише по-російськи з сильним глухівським акцентом: "не знаю, чи мені йти, чи ні"; "передайте мені трохи хліба"; "я йому прошаломбондив телефоном"; "він пришкандибав" і т. д. і т. п.

4. Від його царської пресвітлої [величності] Війська Запорозького Знатного військового товариша Єгора Нарбута.

Бунчуковому товаришеві його царської пресвітлої величності Війська Кубанського Дмитрові Сидоровичу синові Митрохину.

Дорогий Дмитре Сидоровичу, моя жінка, Віра Павлівна, і я, дуже і низько б'ємо до Вашої милости чолом:

У понеділок у 7-ме жовтня, цього 1913 року приходьте до нас на хутір, що на Олександрівській Першпективі, що під ч-ом реєстровим 21-19 розміщений.

До нас хотіли бути: пані Мархва Ондріївна Яремичка, що з Кобиляк, з паном Степаном Петровичем Яремичем енеральним писарем, та пані Марія Яківна Чемберс-Білібіна, дворянка зі Шкоцької землі, та пан військовий товариш сотні Келебердянської, полку Полтавського, Сергій Михайлович з Тройниці на Тройниці Тройнецький, та пан Шкоцький дворянин Володимир Якович Чемберс, музею Штиглицьового барон зберігач.

Вельми і дуже Вас просимо не відмовити і не погребувати.

Ваш, готовий до послуг слуга, вишеназваний Єгор Нарбут.

ПЕРШИЙ ІСТОРИК УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ

Валеріян Ревуцький

27 березня цього року минуло 100 років від дня народження Олександра Кисіля, першого автора історії українського театру. До нього вже були спроби відокремити театр від літератури, але всі вони писалися особами, що для них театр носив додаткове зацікавлення. Серед найвизначніших спроб треба назвати праці Івана Франка *Русько-український театр* (1894), Людмили Старицької-Черняхівської *Двадцять п'ять років українського театру* (1907), Миколи Вороного *Театр і драма* (1913). Щоправда, вже 1901 року була видана в Києві книжка *Корифеї українського театру* (російською мовою), але без імені автора, хоч і було правильно подано характеристики театральних діячів. Навіть ще раніше, у 1887 році, появилася невеличка брошура С. Репловського *Театр руський в Галичині* (польською мовою).

Народився Олександр Кисіль у селі Красилівці на Чернігівщині (батько служив у маєтку барона Штігліца). Ще в часи навчання у Чернігівській гімназії був частим гостем в домі відомого українського письменника Михайла Коцюбинського, якого назвав "хрещеним батьком", маючи на увазі, що він пробудив у нього зацікавлення до української культури. Після закінчення гімназії О. Кисіль вступив до Петербурзького університету на літературний (словесний) відділ історико-філологічного факультету, який і закінчив 1912 року. Учителював у петербурзьких гімназіях і одночасно цікавився джерелами українського сценічного мистецтва. 1915 року вийшла в Чернігові його книжка *Український вертеп* (російською мовою).

На початку 1917 року Кисіль переїхав до Києва і з початком 1918 року почав читати курс історії українського театру у новоствореному музично-драматичному інституті імені Лисенка і брав участь в комісії у справі видання пам'яток нової української літератури, зокрема творів Івана Котляревського. У 1918 році в Києві вийшла українською мовою його праця *Український вертеп*. У 1920 році, в наслідок матеріальних труднощів, зв'язаних з проживанням у Києві, Кисіль виїхав до села Кривого на Житомирщині, де організував з сільської молоді та учителів самодіяльний театральний гурток, в якому виступав як режисер і актор. Восени 1922 року він повернувся до Києва, викладав українську літературу на робітничому факультеті Київського політехнічного інституту, продовжував читання курсу історії українського театру в музично-драматичному інституті ім. Лисенка, очолив театральну

секцію в Інституті української мови Академії Наук УРСР. 1925 року у видавництві "Книгоспілка" вийшла його головна праця *Український театр*, а 1928 року — книжка *Карпо Соленик* (у видавництві "Рух"). Ці дві останні його праці та *Український вертеп* увійшли до золотого фонду українського театрознавства. Крім них Кисіль мав різні цікаві статті-дослідження з театрознавства, як, наприклад, "До історії першого театрального будинку в Києві", надруковану в *Річнику українського театального музею* (1929), "Новий український театр" в *Житті і революції* (1925) та інші. Основою для появи *Українського вертепу* стала для Кисіля публікація Григорія Галагана в журналі *Киевская старина* (1882). Кисіль пише, що "за вертепом, як за урочистою різдвяною розвагою лишається той особливий аромат, освячений традицією, якого ніщо не може від нього одібрати і який робить його мало не релігійним обрядом".* Автор стверджує, що вертепне дійство можна легко використати для національного і культурного розвитку українського народу, пропонує усучаснити його на ґрунті високих мистецьких вимог.

Український театр був першим повним нарисом історії театру, якщо не брати до уваги брошуру самого Кисіля, що вийшла у видавництві "Дніпросоюз" у серії "Театральний порадник" (1921). В *Українському театрі* Кисіль вжив періодизацію, здійснену Іваном Франком в його нарисі *Русько-український театр*. На честь Кисіля промовляє той факт, що він сам дійшов до такої періодизації в той час, коли праця Франка ще не появилася. Вона була видана тоді, коли Кисіль уже закінчив *Український театр*. В ньому він подав історію українського театру від початку XVII століття до 1923 року, тобто до дати, коли новий український театр відчував ще повний брак нових творів драматургії і тому, наприклад, вистави, скажімо, театру "Березіль" були згадані лише частково. Тоді ще діяв театр ім. Г. Михайличенка, а театр ім. Франка все ще зосереджував свій репертуар на драмах Володимира Винниченка. З легкої руки Кисіля після публікації його книжки *Карпо Соленик* до постаті цього видатного актора поверталася ще двоє авторів — М. Дібровенко *Карпо Соленик* (1951) та А. Грін *Карпо Трохимович Соленик* (1963). Це вже говорить про те, що були солідні підстави привертнути увагу до постаті цього талановитого актора, сучасника Тараса Шевченка, який оцінив його вище за свого приятеля Михайла Щепкіна. Та й мимоволі при згадці про Соленика виникає відразу порівняння долі двох людей: Михайла Щепкіна, що залишив Україну і пішов служити імперському театрові Росії, і Карпа Соленика, що відмовився йти до імперського театру і волів залишитися на Україні.

* О. Кисіль, *Український театр* (Київ: "Мистецтво", 1968), стор. 29.

Талановитий дослідник Олександр Кисіль міг би залишити для історії українського театру ще багато цікавих творів, але з наступом русифікації у 1934 році почалися нагінки на нього, головним чином пов'язані з його працею *Український театр*. Йому робили постійні закиди про помилкове (?) визначення *Назара Стодоли* Тараса Шевченка як мелодрами; про спрощене пояснення розходжень між М. Кропивницьким та М. Старицьким; про брак пов'язання творчості Лесі Українки з пролетарським рухом та революційною демократією; про перебільшене вихваляння драм Володимира Винниченка; і, найголовніше, йому "пришивали" неправильне політичне висвітлення театральних процесів у 1917-1920 рр.; говорилося про брак наукових (?) узагальнень діяльності українського театру в цих роках.

Критика праці Кисіля *Український театр* не була одноразовою, а продовжувалася протягом трьох років після 1934 року. І, нарешті, прийшов апокаліпсичний 1937 рік, що остаточно відірвав Кисіля від історії українського театру. Того року він був заарештований і, згідно з повідомленням родини, помер у в'язниці кілька місяців після арешту, виснажений нелюдськими допитами. У скороченому виданні його творів 1968 року та в обох накладах *Української Радянської Енциклопедії* подано наскрізь фальшиву дату його смерті — 1942 рік.

Пишучи вступ до видання скорочених творів Кисіля, Максим Рильський справедливо й слушно назвав його "першою ластівкою" історії українського театру. За ним пішли вже інші дослідники — Петро Рулін, Яків Мамонтов. Перший з них, як і Кисіль, зник назавжди у 1937 році, а другий помер передчасно від рук офіційних чинників, що цілковито вилучили його твори як непотрібні. 1937 року "позникали" навіть театральні критики. Але увесь жах того року не був спроможний затерти творчість великого дослідника історії українського театру Олександра Кисіля.

ГЛАСНІСТЬ І ПРОБЛЕМА ГОЛОДУ 1930-ИХ РОКІВ В УКРАЇНІ

Тарас Кузьо

На початку 1988 року головний редактор *Правды* Віктор Афанасьєв заявив, що завдяки політиці гласности засоби масової інформації СРСР не мають теми, на яку радянським журналістам заборонено було б писати. Але в такому випадку, як справа з темами, що охоплюють період радянської історії, в якому відбулися великий терор, колективізація і штучний голод 1933 р. в Україні? Чи імовірно, що гласність стосуватиметься і цих подій? Бож, як писав журнал *Наука і суспільство*, "Ми практично нічого або дуже мало знаємо про трагічні події на Україні у 30-ті роки, зокрема про голод, та цілий ряд інших моментів".¹

Кілька місяців після того як у *Правде* появилась ця заява, Людовік Красіцький, редактор польського комуністичного теоретичного журналу «*Nowe drogi*», говорячи про відповідальність за вбивство польських офіцерів у Катинському лісі, заявив: "Багато з нас думає, що це зробили росіяни".² Але якщо ми говоримо про Катинь у новому дусі гласности, не слід забувати про слова сина Сталіна, Якова Джугашвілі, який, відповідаючи на запитання про пропалих безвісти польських офіцерів, сказав у 1943 р.: "Чому такий галас про 10 чи 15 тисяч вбитих поляків? Під час колективізації в Україні загинуло біля трьох мільйонів людей! Чому ми повинні турбуватися про польських офіцерів?..."³

Промова М. Горбачова, виголошена з нагоди 70-річчя Жовтневої революції, не пролила світла на цей період радянської історії. Критикуючи Сталіна за методи, що застосовувалися при проведенні примусової колективізації, Горбачов тільки повторив погляди консервативних радянських істориків, що в той час колективізація була єдино правильною політикою. Його характеристика сталінізму мало відрізняється від поглядів Єгора Лігачова або радянського історика академіка Ісаака Мінца. Критика Сталіна, як це постійно наголошується, не сміє перетворитися у критику системи в цілому.

Горбачов вважає, що рішення про знищення заможних селян було правильним, хоч у процесі цього були допущені зловживання, тобто "перегини" (це слово часто вживають, але не пояснюють його значення) у відношенні до "середняків" і "бідняків". Але якщо заглибитися у дискусію про колективізацію і великий терор, що ведеться у радянській пресі, можна помітити замішання: про що, властиво, ця дискусія? Про яких багатих селян, себто "куркулів" говорить

Горбачов, тоді як академік Володимир Тихонов лише кілька місяців перед тим заявив, що напередодні колективізації не було кого розкуркулювати, бо майже не залишилося куркулів?⁴

Горбачов вніс ще більше замішання, коли згадав лише про "тисячі" членів партії і безпартійних (це вже поступ, бо Хрушов згадував тільки про членів партії), що постраждали під час великого терору. Але перед промовою Горбачова політичний коментатор *Известий* Олександр Бовін говорив про "мільйони жертв репресій" і закликав радянську громадськість "покінчити з залишками культу особи". Тим часом на офіційній лекції в одному московському науковому інституті д-р Микола Шмельов сказав, що 17 мільйонів радянських громадян пройшли через ГУЛаг у період 1937-1953 рр. У жовтні історик Юрій Поляков підтвердив на пресовій конференції, що лише в кінці 1930-их років репресованих було один мільйон. Твердження Полякова появилось у повідомленні пресового агентства *Новости* (жовтень 1987), але ні про його виступ, ні про виступ Шмельова радянська преса не згадала. На пресовій конференції, що відбулася після промови Горбачова, шеф радянської пропаганди Олександр Яковлев заперечив західню оцінку, що за сталінської ери загинули мільйони людей.

В часописі *Литературная газета* (30 вересня 1987) опубліковано цікаву дискусію між філологом Феліксом Кузнєцовим та істориком Юрієм Поляковим, з якої виходить, що лише під час Другої світової війни в наслідок репресій загинули мільйони людей. Згідно з Поляковим, війна забрала 20 мільйонів людей плюс додаткових сім мільйонів, про які він не пояснив. Щобільше, "Ніхто не врахував ще кількості жертв у 30-ті роки, роки порушення ленінських норм".⁵ Радянський письменник Ю. Сємйонов на сторінках газети *Московский комсомолец* писав, що в останні роки життя Сталіна в ГУЛагу було 12 мільйонів, а ще 20 мільйонів "ворогів народу, яких позбавили майна, бо вони були «селянами-куркулями», заслано в 1929-30 рр. на Сибір".

Генерал-полковник Д. А. Волкогонов, заступник начальника Головного політичного управління радянської армії і військово-морської флоту, виступаючи в інтерв'ю на радянському телебаченні 29 січня 1988 р., сказав, що після розмов зі "сотнями людей, які знали Сталіна особисто", він прийшов до висновку, що "для цієї людини жорстокість була просто невід'ємною частиною його істоти [...], він проявляв жорстокість навіть до близьких йому людей". Інтерв'юер підкреслив, що, незважаючи на те, що це є загальновідомим фактом, деякі "люди все ж таки і далі не хочуть повірити в це". Причина цього явища, подана під час інтерв'ю, є важливою для нашої аналізи того, як тяжко (чи й неможливо?) буде Горбачову остаточно покінчити зі спадщиною Сталіна:

Сталін дійсно був частиною нашого життя; покоління виросли зі Сталіном, багато чого пов'язано з ним: успіхи, досягнення, подвиги, наміри, мрії і надії, труднощі і перемоги. Сталін був поруч, він був частиною того, з чого складалося наше життя, і він став ніби органічним елементом цього, люди твердо в це вірили... Ви знаєте, я навіть зустрічав людей, які відбули 10-12-річне ув'язнення, але, не зважаючи на це, залишилися сталіністами, як їх звикли називати.

Розбіжності у поглядах, що стосуються колективізації і репресій 1930-их років, відбиваються і в репортажах про цей період радянських письменників й істориків. В романах і літературних есеях про "зловживання", допущені під час колективізації, радянські письменники подавали більше інформацій, ніж історики. В літературних творах С. Залигіна, І. Бабеля, Ч. Айтматова, Б. Можая, Ф. Абрамова, В. Белова і В. Бикова говориться про виродження і зuboжіння селянства, що почалося від колективізації, але уникається відкритої політичної аналізи цих подій.

Білоруський письменник В. Биков в інтерв'ю, надрукованому в *Літературній газеті*, згадав про страждання селянства під час колективізації у Білорусії, що, на його думку, було причиною ентузіазму, з яким вони вітали німців у 1941 р. Він вважає, що спосіб, в який партійці поводитися з селянами, викликав у них ворожість і неприязнь. Биков також сказав, що "у кожному регіоні була своя специфіка і конкретика. В наших місцях вона, очевидно, полягала в тому, що [...] у нас взагалі не було куркулів".⁶ Якщо В. Биков розповідає про жахливі страждання під час колективізації рідної Білорусії, яка не зазнала голоду, що ж тоді можна сказати про Україну того періоду? В той час як населення Білорусії, незважаючи на репресії, збільшилося протягом 1930-их рр. на 11.5 відсотка, приріст українського населення за підрахунками деяких статистиків, зменшився на 9.9 відсотка.

Володимир Шубкін писав у літературному журналі *Знання*, що "сталінські суто адміністративні заходи і пряме насильство", що застосовувалися для придушення спротиву селян, привели до голоду в деяких частинах СРСР і до страждань "десятків мільйонів, доведених часто до чисто біологічного рівня існування". У грудні 1985 р. на шостому з'їзді письменників РРФСР Євгеній Євтушенко говорив про жах колективізації. Але це місце з його промови не появилось у пресі. Казахський письменник О. Сулейменов сказав, виступаючи на з'їзді письменників СРСР, що треба пояснити читачам, чому радянські письменники і далі уникають відверто писати про 30-ті роки, про колективізацію.⁷

Партійні ідеологи й історики, зі свого боку, говорять здебільшого про "об'єктивну потребу" колективізації. Оpubлікований у 1932 р. роман Михайла Шолохова "Піднята цілина", в якому він

прославляє колективізацію, і далі вважається зразком в радянській літературі того періоду, а роман продовжують вивчати в середніх і високих навчальних закладах. Два роки тому Академія наук СРСР видала другий том *Історії радянського селянства*, в якому знову подано сталінську версію про колективізацію з численними цитатами Сталіна, який вважав колективізацію "правильним курсом". У Радянському Союзі не опубліковано ще ні однієї серйозної наукової праці на цю тему, а історичні і партійні журнали продовжують твердити, що колективізація була необхідною. Журнал *Економіка сільського господарства*, наприклад, захищає сталінську примусову колективізацію як "об'єктивну потребу для побудови комунізму". Обговорення колективізації в радянській пресі продовжується. Газета *Московские новости* опублікувала "Невідомий лист Шолохова". Цей лист, в якому письменник розповідає про зловживання під час хлібозаготівлі, писаний, як виходить зі змісту, 30 квітня 1933 р., і раніше не був опублікований, бо це "накликала б сувору кару і на відправника, і на адресата". Шолохов походить з Дону, суміжного з Україною і українською етнічною частиною Кубані.

Починає Шолохов листа словами: "Я би хотів бачити таку людину, яка зберегла б оптимізм і уважливість до себе і близьких при умові, коли навколо неї сотнями вмирають від голоду люди, а тисячі і десятки тисяч повзають опухлі, втративши подобу людську". Далі автор пише, що "в одному з хуторів, у ньому 65 садиб, від 1-го лютого померло коло 150 осіб. Фактично — хутір вимер. Мертвих не ховають, а скидають у льохи". Закінчуючи листа, Шолохов саркастично додає: "В цікавий час ми живемо! Яка багата епоха!"⁸

Тим часом пропагандистський тижневик *Аргументы и факты* визнає тепер, що 10 мільйонів радянських селян стали жертвами примусової сталінської колективізації. Тижневик *Неделя* подав, що 50 мільйонів жертв були або вбиті, або засуджені і заслані до ГУЛагу, з якого вони не вийшли за Сталіна (в це число не включено жертв Другої світової війни).

В Україні питання голоду 1933 р. і колективізації порушили дисиденти і національно свідомі інтелігенція. В 50-ту річницю голоду з Мордовського концтабору написав Юрій Бадзьо, що 6-8 мільйонів українців померло під час голоду і що "радянський уряд несе повну політичну відповідальність" за це. Бадзьо закликав радянський уряд вшанувати пам'ять померлих і, таким чином, "відмежуватися від політики сталінізму". Його заклики залишилися без уваги. Недавно у відкритому листі до Горбачова Вячеслав Чорновіл, редактор *Українського вісника*, закликав поставити пам'ятник шістьом мільйонам жертв, які загинули під час голоду. Новозаснований український культурологічний клуб у Києві погав під обстріл радянської преси за те, що, дискутуючи про "білі плями" в українській історії, члени клубу порушили питання "штучного

голоду" 1933 р., а також закликали поставити пам'ятник "українським патріотам, які постраждали і померли від рук уряду".⁹

Колишній український дисидент Василь Захарченко пише про колективізацію у своєму новому романі *Ярмарок*, надрукованому у збірці оповідань в 1986 р. Колишній український дисидент Іван Дзюба, автор книжки *Інтернаціоналізм чи русифікація*, написав рецензію на твір Захарченка в літературному журналі *Київ*. І. Дзюба пише, що "автор вочевидь прагнув сказати дещо з того, що досі не сказане в літературі, — насамперед про село часів колективізації та початку тридцятих років узагалі". Але Дзюба остерігає: "Багато сказано в романі. Але й багато що обійдено".¹⁰ Як і в Росії, українські письменники та культурні діячі, офіційні та дисиденти, відважуються порушувати питання про голод і колективізацію в Україні.

Коли українська еміграція в 1983 р. відзначала 50-ті роковини голоду в Україні, радянська влада у відповідь, промовчавши цю подію, обвинуватила її у тому, що це, мовляв, є частиною ідеологічного наступу Заходу на СРСР. Крім того, вона вдалася до випробуваної методи — пов'язувати українців, що брали участь у святкуванні, з нацистами, а відзначений нагородою фільм *Жнива розпачу* (його тепер купила Бі-Бі-Сі) віднесла до тієї ж категорії, що й інші антирадянські фільми, як, наприклад, *Рембо*. Директор Інституту держави і права Академії наук УРСР Б. Бабій писав у *Радянській Україні*, що все це — частина ідеологічної кампанії Регена, його адміністрації, характерною особливістю якої є те, що у своїй діяльності вона все більше спирається на використання антирадянських емігрантських, у тому числі українських буржуазно-націоналістичних угруповань".¹¹

Дуже часто автори, порушуючи питання штучного голоду, скидають вину на "продовольчі труднощі", посуху по всьому Радянському Союзу, а до того ще й на те, що колективізація супроводжувалася гострою "класовою боротьбою" і "тероризмом куркулів". Газета «News from Ukraine» твердить, що "в дійсності... Комуністична партія і радянський уряд робили все можливе, щоб допомогти постраждалим районам". Б. Бабій вважає, що коли обговорюються події 50-річної давности, "можна було б згадати «голодні марші» безробітних на Вашингтон у 1931 і 1932 роках" і про мільйони голодуючих в нинішніх США!¹² Тим часом пресовий секретар посольства СРСР в Оттаві Володимир Первухін у листі до канадського видання «The Gauntlet» (7 листопада 1985) твердив, що "Україна завжди страждала від постійних неврожаїв".

У липні 1986 р. журнал *Вітчизна* писав про голод у контексті статті про "підривну релігійну діяльність" і про підпільну Українську Католицьку Церкву. Автор статті твердить, що голод і колективізація в СРСР обговорюються для того, щоб "відвернути увагу трудящих капіталістичних країн від надзвичайно складних, нерозв'язаних

соціально-політичних проблем буржуазного суспільства". *Вітчизна* пише тільки про "величезні продовольчі труднощі" і про "тимчасовий зріст смертності" під час колективізації українського сільського господарства. Що стосується зменшення темпів приросту населення в тому часі, то це пояснюється тепер повному, мовляв, у процесі індустріалізації Сибіру і Крайньої Півночі "активізувалися міграційні процеси, головним чином із заходу на схід".¹³

У газеті *Правда України* з 11 вересня 1987 р. В. Кульчицький відповідає на листи читачів, які вимагають докладних інформацій про колективізацію, радше у незадоволеному тоні. В манері партійних істориків Москви колективізацію описано як потребу внесення соціалістичної свідомості у селянські маси, а також для перемоги соціалізму. Як звичайно, він згадує про "перегини" і "комплікації", допущені тоді, а також про швидкі темпи колективізації, що викликало "глибоке незадоволення серед селянства". Як і Горбачов, він вважає відповідальним за ці "перегини" Сталіна, а не партію. Кульчицький подає малі цифри — 200 тисяч господарств і 60 тисяч родин, вивезених у Сибір на початку 1930-их рр. Якщо навіть в середньому родина складалася з 3-4 осіб, то 180-240 тисяч українців були вивезені на Сибір. Незважаючи на те, що ця кількість людей є набагато меншою від більшості академічних вирахувань на Заході, вона, очевидно, є зовеликою для Горбачова, який говорить лише про "тисячі" людей, що постраждали в усьому Радянському Союзі під час великого терору.

Позаторік *Огонёк* подав переконливий доказ того, що Сталін наказав підробити наслідки радянського перепису 1937 р., щоб затаїти зменшення приросту населення у зв'язку з голодом і великим терором. Автор — видатний радянський демограф Марк Тольц — признав, що в 1933 р., році штучного голоду в Україні, смертність перевищила народження. Укладачі перепису населення 1937 р. були розстріляні, бо їх цифри виявилися занадто низькими. Тепер їх реабілітовано. Тольц пише про голод в "житниці" СРСР України і про голодування цілих родин, коли збіжжя було сконфісковано. Пшеницю експортували, щоб заплатити за величезну кількість імпортованих машин.¹⁴ *Огонёк* (ч. 26, 1987) опублікував листа ф. Раскольнікова, колишнього радянського посла в Болгарії, який утік в 1939 р., після того, як написав Сталінові листа, в якому обвинувачував його в "організації голоду".

У другому числі *Огонька* за минулий рік [1988] надруковано листа жителя українського міста Суми М. Галушка, який ясно висловлює свою думку про те, що голод 1933 р., який охопив Україну і Кубань, де живе велика кількість українців, був штучно створений: "Нові покоління повинні знати правду про те, що пережили їх батьки і діди. Тимчасом багато дечого з історії і нині або

замовчується стидливо, або, якщо про нього говорять, то між іншим. Ось про голод 33-го року, наприклад. Про нього не можу згадувати без здригання... До кінця днів своїх не забуду очей тих, що вмирили голодовою смертю". Що стосується вияснення, чому, властиво, взагалі був голод, автор листа пише: "Чи той голод був фатальною неминучістю, чи він виник з чиєїсь вини, і його можна було уникнути? Наскільки мені відомо, на це питання ніхто навіть не спробував дати докладної відповіді. Замовчувати таке принаймні неморально. Адже 33-й рік за своїми жертвами перевищує всі інші жертви сталінських репресій".¹⁵

У лютому м. р. *Огонек* помістив листа української селянки Н. Мочалової, яка живе в Кургані, Західній Сибір. Вона розповідає про те, як розкуркулювали її родину під час колективізації в Україні. Загальна кількість селян і їх родин, яких спіткала та сама доля, становить понад п'ять мільйонів. Н. Мочалова згадує, як у 1929 р. прийшли "розкуркулювати" їх: "Все забрали: посуд, меблі, манатки, валянки стягнули прямо з бабуні, навіть з коліски, де лежала маленька Фрося, сестричка, витягнули мамин шаль і коцик". Потім прийшов наказ про виселення. Їх вигнали з хати і погнали на залізничну станцію. Її бабуня і Фрося померли. Коли доїхали на місце призначення, матір мусіла безперервно працювати. "Вона не витримала, захворіла, вранці пішла до лікарні і за три дні померла від менінгіту". В наступні місяці померло ще двоє дітей від недоїдання. Вона захворіла на малярію і жовтяницю. Коли трохи одужала, ходила в ліс за їжею — за журавлиною, шавлем, дикою цибулею.¹⁶

Огонек, продовжуючи писати про ці події, помістив у березні довгого і докладного листа від свідка голоду І. Хмільковського з Черкас. Автор листа твердить, що в тих роках "на Україні ніякої сильної посухи не було. Але із-за грубих порушень ленінських принципів колективізації і з інших причин селяни ухилилися від вступу до колгоспу. Незважаючи на це, земля їх була усупільнена і залишилася необробленою. Глибоко впевнений, що Сталін кістлявою рукою голоду намагався змусити мужика йти у колгосп і працювати майже за неоплачувані трудовні.

Заздалегідь сплянований голод і штучне маніпулювання переписами 30-их років, щоб затаїти кількість померлих [...] — ось один із трагічних наслідків сталінізму". Він оповідає, як по дорозі до школи у сусідньому селі він бачив у степу людей — мертвих або тих, які вмирили від голоду. "Села Степанки, Вергуни, Бузуків, як і інші села Черкаського району, дослівно опустіли. Мені достеменно відомо, що те саме відбувалося і в Запорізькій, Кіровоградській, Житомирській та інших областях України. І все це — наслідок так званої викачки хліба".

Він подає приклад, як відбувалася ця "викачка". "Йшов лютий

1933 року. Директор школи в Степанках, де я вчився, викликав мене і ученицю Анастасію Брову (вона ще живе) у кабінет: «Підете сьогодні ввечері до Макара Хандуся, там збирається комісія, котра буде працювати вночі на хлібозаготівлі. Ви будете в тій комісії від школи». Троє чоловіків, він і учениця на чолі з Макаром зайшли в хату, де жили зовсім старі дід із бабою та 3-4-річний внук. Макар зразу грубо запропонував дідові здати зерно. Дід відповів, що у нього нема. Зерна дійсно не було. Тоді члени комісії пішли у клуню і знайшли захований клунок жита — кілограмів двадцять. Дід став навколішки і почав просити: «Синочки, залишіть... Він же помре з голоду». О третій годині на санках повезли жито. Дід з бабою і внуком незабаром померли з голоду.

Хліб конфісковували до останнього кілограма. При чому цю дикість прикривали льозунгом [...] «Боротьба за хліб — боротьба за соціалізм». Мільйони обездолених і голодних мовчки вмирили. Якщо ж хтось висловлював обурення, на нього негайно сипалися репресії, — пише цей свідок. — [...] Я глибоко переконаний, що не було фатальної неминучости цього голоду...". Автор твердить, що якби строго керувалися "ленінськими принципами" в колективізації, голоду можна було уникнути. "За трагедію 1933 року відповідальність перед історією несуть не тільки Сталін, але й інші члени Політбюра, на яких він спирався",¹⁷ — закінчує І. Хмільковський свого листа.

Літературна Україна надрукувала уривок з роману *Третя рота* відомого українського поета Володимира Сосюри, який симулював божевілья і протягом 1930-их рр. перебував у психіатричній лікарні.

У своєму романі Сосюра писав:

Ще я забув написати про саме прекрасне і про саме страшне в моєму житті, про любов і голод.

Голод тільки торкнувся нас із Марією своїм чорним крилом, але багатьох, багатьох він не тільки торкнувся, але і штовхнув у незліченні могили на моїй милій Україні.

Почалася колективізація.

Вона йшла нереальними темпами, масовим порядком і з'явилася стаття Сталіна "О головокружении от успехов".

Потім, трохи пізніше, в 1932 році в Кисловодську один хворий на астму старий більшовик мені сказав: "Все как-будто хорошо по статье Сталина о Головокружении. Но меня, душу мою терзает черная кошка сомнений... Почему Сталин одной рукой пишет статью "О головокружении от успехов", а другой подписывает тайную инструкцию о прежних бешенных темпах коллективизации".¹⁸

Хоч у радянській пресі появилось багато нових матеріалів, що викривають великий терор сталінської ери, проте найгостріший з

них, із засудженням цього терору і його наслідків на українську республіку, надрукував орган правління СПУ *Літературна Україна* 18 лютого 1988 р. — виступ на недавніх партійних зборах Київської Організації Спілки письменників України О. Мусієнка. Він говорив про великий терор, наслідком якого було самогубство двох визначних націонал-комуністів — М. Скрипника і М. Хвильового в 1933 р., в році, коли жертвами штучного голоду стало сім мільйонів українців.

У своєму виступі О. Мусієнко згадав про те, що М. Скрипник критикував так звану "подвійну бухгалтерію" Сталіна в національному питанні, а також культурне будівництво, примусову колективізацію на селі і особливо проведення "хлібозаготівель восени 1932 року, що стало однією з причин масового голоду на Україні".

Для ілюстрації атмосфери страху, що панував у тих роках, О. Мусієнко розповів, як колишній секретар Київського обкому партії Кудрявцев, відвідуючи партійні збори на фабриках і установах, мав звичку запитувати комуністів: "А ви написали хоч на когонебудь заяву?" У наслідок такого роду агітації тільки в 1937 р. у Києві було написано доносів майже на половину членів партії. "Як пізніше з'ясувалося, переважна більшість отих заяв були злісно наклепницькими і провокаційними, проте стали причиною масових арештів і розстрілів", — сказав Мусієнко. Чистки не оминули нікого, охопивши всі верстви населення. В Україні чистки проходили з найбільшою жорстокістю. Більшість районних і обласних секретарів партії і керівний склад республіканських установ були розстріляні. Серед цих жертв були сотні "заслужених героїв революції".

У цих трагічних роках з усіх 193 членів і кандидатів у члени Спілки письменників України понад 97 були репресовані. Мусієнко назвав 23 українських письменників, яких репресовано, бо вони "нібито становили найбільшу потенційну небезпеку для сталінського режиму". "Єдине можна безпомилково стверджувати, — сказав Мусієнко, — що репресії підрізали крила молодій українській радянській літературі, знекровили її, розтоптали душу і серце... Недаремно ж чесні люди з братніх республік поіменували цей відтинок нашої історії розстріляним відродженням".¹⁹

Під час святкувань 70-річчя "встановлення радянської влади на Україні", виступаючи на урочистому засіданні Володимир Щербицький признав, що голод 1933 р. був наслідком колективізації. Це пояснення не нове, але вживання слова "голод" є вже відходом від минулої практики, хоч він і додав, що була ще й "небачена посуха". "Все це обумовило серйозні продовольчі труднощі наприкінці 1932 — на початку 1933 року, а в ряді сільських місцевостей і голод", — сказав він. Проте, як і всі партійні ідеологи, Щербицький вважає, що колективізація була "поворотом історичного значення". Київське радіо (13 січня 1988), нападаючи на українську еміграцію за те, що

вона поставила в центр громадської уваги голод, властиво дало їй признання такими словами: "Тільки сьогодні ми починаємо серйозно аналізувати події 1930-их років. І поштовхом до цього були фактично акції спотворювання радянської дійсності на Заході". Радянська політика є тепер обопільногострою. У той час як дозволено проводити в країні широку дискусію про голод, згідно з новою політикою гласности, на Заході ведеться контрпропагандивну кампанію заперечення, що взагалі був голод і що це є вигадкою українських націоналістів.²⁰

Вісті з України, часопис для українців за кордоном, надрукували статтю про голод історика С. Кульчицького. Хоч його підхід до цієї теми є новим, він, проте, не може відійти від стандартного розхвалювання переходу "селянських мас до колективних форм господарювання", критикуючи лише темпи проведення колективізації. Іншими словами, якби Сталін не порушив ленінських директив, то не було б проблем. Але ця сама політика проводилася у 1940-их рр. у Західній Україні, де більшість селян була проти колективізації. Обговорюючи голод в дусі політики гласности і для заповнення "білих плям" в радянській історії, Кульчицький скидає вину на стандартні причини — дезорганізацію економічного життя села, куркульство, місцевих керівників за "порушення ленінського принципу добровільности", адміністративну дезорганізацію, брак комунікації, штучно створену боротьбу класів і нереальні плани хлібозаготівель. На відміну до попередніх урядових пояснень причин голоду, він не згадує про кліматичні умови. Порушуючи підхід до питання про голод емігрантських істориків, він все ж таки був примушений признати, що українське населення зменшилося з 31.2 мільйона в 1926 р. до 28.1 мільйона за переписом 1939 р. Він зручно відкидає той факт, що російське населення за той самий період збільшилося на 28 відсотків, і що цифри 1939 р. зменшено після того, як перепис 1937 р. виявився незручним для Сталіна.²¹ (Ця стаття була видрукувана також в *Українському історичному журналі*, ч. 3, 1988).

У самвидавному документі під заголовком "Українська Католицька Церква: катакомби й альтернативи" з грудня 1987 р. Комітет оборони Української Католицької Церкви наводить зауваження Сталіна до Черчїлла, що він мав би вивезти весь український народ перед війною на Сибір. (*Радіо Свобода, Архів самвидаву* 6157). В документі сказано: "Організувавши штучний голод і знищивши коріння української інтелігенції та знеславивши все українське, Сталін продовжував політику цю після війни аж до своєї смерті, а його послідовники — і донині. Самозрозуміло, що, маючи за мету позбавити нас історичної пам'яті, Сталін вирішив, у першу чергу, знищити Українську Католицьку Церкву".

Перед промовою Горбачова в 70-ту річницю Жовтневої револю-

ції західня преса передбачала, що він зробить нові викриття, головним чином, періоду 1930-их років. Але всіх чекало розчарування, бо Горбачов додав дуже мало до того, що 30 років тому стало відомо від Хрушова. Уважна аналіза дискусії про колективізацію і штучний голод виявила, що в цій ділянці не примінюється політика гласности щодо радянських істориків, у противагу радянським літературним творам. Радянські керівники і письменники і далі роблять суперечливі заяви про кількість людей, які померли, постраждали і пройшли через ГУЛаги протягом 1930-их рр., у той час як Горбачов навіть не згадує про те, що в Україні був штучний голод.

СРСР від 1954 р. є членом Комісії запобігання і покарання злочинів геноциду при Організації Об'єднаних Націй, яка окреслює геноцид як "акти, здійснені з метою знищити в цілому або частинно національні, етнічні, расові чи релігійні групи...". Рецензенти книжки Роберта Конквеста *Жнива смутку*, такі як президент Кінстонського коледжу Джан Лавренс, вважають, що голод був "злочином геноциду, такого ж жахливого як єврейський голокост і масакра вірменів" («The Tablet», 1 січня 1986). Чи не час радянським керівникам погодитися зі своєю власною історією і признатися до геноциду?

Сумнівно, щоб у зв'язку з новою оцінкою жертв сталінізму були реабілітовані мільйони селян, замордовані під час голоду на Україні. Але якщо говорити серйозно про заповнення "білих плям" в радянській історії України, то, як правильно сказав український дисидент В. Чорновіл, "Найбільшою і найганебнішою білою плямою в радянській історії України є глухе мовчання понад 50 років про організований Сталіном і його опричниками (на кшталт Постишева, якого сватають в наші національні герої...) справжній геноцид української нації — страшний голод 1932-1933 рр., що забрав мільйони людських життів. В одному 1933 р. мій народ втратив більше, ніж у цілій Другій світовій війні, що кілька років плюндрувала нашу землю. А де пам'ятники жертвам нелюдського соціального експерименту? Де меморіали? Немає і, мабуть, ніколи не буде. Не залишилося навіть могил... Правду народів треба сказати всю, не звужуючи рамки сталінського терору 1937-1938 роками та знищенням партійних та військових кадрів...".²²

1. *Наука і суспільство*, ч. 8, серпень 1987, стор. 24.

2. «The Sunday Times», 31 травня 1987.

3. Я. К. Заводний, *У лісі. Розповідь про катинську масакру* (Нотр Дам, 1962), стор. 157.

4. В. Тихонов, К. Кожевникова, "Так куда же нас зовут?", *Литературная газета*, ч. 15, 8 квітня 1987, стор. 12.
5. Феликс Кузнецов, Юрий Поляков, "Минувшее: полная правда!", *Литературная газета*, ч. 40, 30 вересня 1987, стор. 3.
6. "Василь Быков: На высоте совести", *Литературная газета*, ч. 20, 14 травня 1986, стор. 2.
7. *Литературная газета*, ч. 27, 2 липня 1986, стор. 10.
8. "Неизвестное письмо Шолохова", *Московские новости*, ч. 14, 3 квітня 1988, стор. 9.
9. *Вечірній Київ*, 19 жовтня 1987 і *Робітничка газета*, 17 листопада 1987.
10. Іван Дзюба, "Визріває слово правди", *Київ*, ч. 3, березень 1987, стор. 125.
11. Б. Бабій, "Всупереч нормам міжнародного права", *Радянська Україна*, ч. 184, 11 серпня 1985, стор. 3.
12. Там же.
13. Іван Мигович, "Диверсії під релігійними гаслами", *Вітчизна*, ч. 7, липень 1987, стор. 167.
14. Марк Тольц, "Сколько же нас тогда было?", *Огонёк*, ч. 51, грудень 1987.
15. *Огонёк*, ч. 2, січень 1988, стор. 2.
16. *Огонёк*, ч. 8, лютий 1988, стор. 4.
17. *Огонёк*, ч. 12, березень 1988, стор. 3.
18. Володимир Сосюра, "Третя рота", *Літературна Україна*, ч. 1, 7 січня 1988, стор. 5.
19. О. Мусієнко, "Громадянська позиція літератури і перебудова", *Літературна Україна*, ч. 7, 18 лютого 1988, стор. 2-3.
20. "In Search of a Holocaust. A 55-Year-Old Famine Feeds the Right", «Village Voice», 12 січня 1988 і D. Tottle, *Fraud Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard* (Toronto: Progress Book, 1987).
21. Станіслав Кульчицький, "До становища в сільському господарстві України (1931-1933)", *Вісті з України*, чч. 3, 4, січень 1988.
22. Вячеслав Чорновіл, "Відкритий лист Генеральному секретареві ЦК КПРС Горбачову М. С.", *Український вісник*, випуск 7, серпень 1987 (передрук в-ва "Сучасність", 1988), стор. 19-20.

ПРО ПЕРШУ ПУБЛІКАЦІЮ
ВАСИЛЯ СТУСА В УКРАЇНІ
До редакції газети «Молодь України»

Анонім про музу Василя Стуса

Розмовами про Стуса-поета сповнене повітря останніх років. Його вже не замовчиш. Збувається давня істина: не вмре поет у пам'яті народній. Зерно падає у спраглу землю.

Вже з рік ходять темні чутки, що десь у темному кабінеті пушено натяк, що в темну добу обшуків, судів і вироків поет Василь Стус зрікся своєї першої книжки, а тепер тільки після надрукування того зречення буде дано дозвіл на друкування його віршів у радянській пресі. Чутки, м'яко кажучи, суперечливі...

А тим часом багато змін протягом одного року перебудови. У всякому разі, російській літературі з честю повертають імена розстріляного Гумільова, вигнаного Войновича, публікують тюремні фотографії у профіль і анфас Мандельштама та Мейєрхольда, і навіть ім'я патріарха російської незалежної думки Солженіцина на газетних сторінках згадується з належним пієтетом.

Радянська преса на Україні ревно зберігає завчений запобігливий тон щодо Москви, але демонстративно відвертається від усіх віянь, що ідуть від живої нинішньої Москви. Старі ветерани застою наводять марафет "під перебудову", щось говорять про двомовну мову, але "перестройку" вимовляють з присвистом...

У всякому разі безіменний автор публікації "Муза Василя Стуса" (*Молодь України*, 13 квітня 1989 р.) не зробив перебудові навіть реверансів. Навпаки, він наче прокинувся з непорочного десятилітнього сну серед папок і томів кримінальних справ, заведених на поетів, і з хазяйновитою гордістю починає їх перегортати. Розуміється, він всякі папери, як зауважив ще Салтиков-Щедрін, гортає "неодобрительно". З другого боку, він — творець паперів і син того полку, за статутом якого "не святі горшки ліплять": сам оформляєш по тюрмах літературних критиків, сам же замінюватимеш їх. Підписуватись будем скромно: "Літератор". Досвід великий, лексика і фразеологія вироблені: поет не пише вірші, а "виготовляє"... І не вірші, а "документи".

Ось як справно вийшов критичний нарис, спушений для *Молоді України*:

Тривалий час це ім'я було вилучене з творчого процесу. За антирадянські збочення В. Стус був двічі засуджений у 1972 і 1980 роках.

Дехто однозначно вважає, що талановитий поет став однією з жертв періоду застою. [...] Більш глибоке і досконале вивчення відповідних матеріалів засвідчує, що підстав для таких тверджень немає. Ось про що свідчать факти. Починаючи з 1963 року, В. Стус систематично виготовляв, зберігав та розповсюджував документи і твори антигромадянського змісту, займався усною пропагандою, спрямованою не тільки проти недоліків нашого ладу, а проти нього взагалі. В окремих віршах, створених ще до першого засудження, виступав за виростання гнівом "допоки не упадуть тюремні двері", за Січ, яку не скарать "душителям сибірами і соловками" (1963) і т. д.

Факти, справді, вражаючі. Особливо той крамольний рядок "антигромадянського змісту" про "тюремні двері": яке посягання на святиню! А які зухвалі антигромадські міркування про Січ, якої не скарать "сибірами і соловками"! Невідомо, як до цього рядка поставилася б Катерина II, а "літературний критик" періоду перебування поставився серйозно, як до антирадянського збочення...

"Глибоко і досконало" аргументує він вирок В. Стусові методом порівнянь: "навіть у неймовірних поневіряннях інші люди, переконані патріоти не втрачали віри в неминуче торжество соціалістичної демократії, оновлення нашої країни". Звичайно, на такий ідеал радянського патріотизму замордований поет не тягнув, але для "оновлення нашої країни" він таки пожертвував життям...

Тут мусимо трохи пригадати критиків, що жертви епохи застою потрапляли саме за думки про оновлення нашої країни і за критику "недоліків нашого ладу": це й було "підривом і ослабленням радянської влади". Ви вже, коли переказуєте вирок, то не підновлюйте, не підмінюйте поняття — пишіть як було, не фальсифікуйте свої "відповідних матеріалів".

Але вже від самого початку ви пишете неправду: "тривалий час це ім'я було вилучене з творчого процесу". А коли воно взагалі було залучене до "творчого процесу"?!

Словом, могутня сила вашого стилю — в запаху документальності. Разом з тим — в певності, що папки секретні: сторонні перевіряти не будуть. Про достовірність "документів" цього ґатунку нині вже всі знають з газет... "Был бы человек, а дело найдется". Цікавіше тут інше: трафарет самозречення.

Візьмімо на здоровий глузд: поет роками пише вірші, перекладає німецьких та еспанських клясиків. Його не допускають до преси, його не допускають навіть до роботи за професією. Йому і його оточенню накидають темну підозру, що він не поет, що він навіть не кочегар, що він... просто підозрілий суб'єкт. Бо раз він якось висловився, коли всі розумні промовчали. Не підняв руки, коли всі "одноголосно" підняли. Вставив запитання, коли всі обачно

мовчали. Зустрічався і розмовляв (про щось!) з такими, яких теж не друкують, і десь у випадковій аудиторії прочитав кілька своїх віршів. Нарешті, десь хтось зверху зловісно назвав його прізвище... "Всі" чекають, коли ж це закінчиться ... арештом.

Нарешті — арешт. "Злочинець" під конвоєм. Одиночні камери, ґрати, вічка, важке клацання замків — все як для каторжника. На допитах він сідає на стілець, прикутий до підлоги, і відповідає на запитання: "З якою метою виготовляв вірша, що починається словами «Звіром вити, горілку пити»"?

Тут же йому показують прекрасно видану у Брюсселі книжку *Зимові дерева* під його прізвищем. Показують передмову без політизації, без притягання поета до якоїсь ідеології чи партії. Чарівний сон на табуретці, прикутий до підлоги!

А далі уявіть собі "правильну" реакцію поета: охоплений почуттям вдячності до своїх конвоїрів і слідчих, які незмінно називають його злочинцем, він люто ласє тих "непроханих видавців", які вважають його талановитим поетом і видають першу книжку його віршів...

Не треба бути психіатром, щоб це оцінити. Але треба бути літературним критиком суворого режиму, щоб написати з цього приводу: "приходило часом прозріння й до В. Стуса. Після вироку у вересні 72-го року..." Саме й виявилось це "прозріння" в рішучій відсічі поета своїм видавцям... Колись в тих тюремних камерах будуть створені музеї-лябораторії з поясненням технології виготовлення тих документів "просвітління".

То тільки фігуральний наш вираз, що "критик" проспав десять років. Навпаки, він пильно вивчав стосовні його матеріяли. Він прекрасно знає клопоти пенсіонера Хвата, колишнього слідчого академіка Вавілова, як той довів ученого до такого просвітління, аж той зрозумів: місце його не на міжнародному конгресі в мантиї президента, а в арештантській робі в ролі шпигуна і зрадника батьківщини. Та якби не був той окаянний академік Вавіловим, Хват спустив би для газети *Молодь України* таку критику, де чорним по білому довів би, що академік Т. Лисенко був у сто разів ідейніший і партійніший за академіка Вавілова, котрий не випадково був притягнений до кримінальної відповідальності...

Наш критик принаймні настільки інформований, що воліє анонімно використовувати гласність. Ось які достеменності ховаються у його секретній шкатулці: називав себе "українським борцем за справедливість (волю)", "за незалежну Україну", категорично заявляв "недобиткам бандерівських охвість" ... Уявляєте собі — це говорить Василь Стус!

А бодай ви здорові були, товаришу аноніме! Вам таки справді не треба підписуватися: до того професійний стиль, що прізвище тільки заважало б... І то стиль ретро. Навіть коли ви закінчуєте

мажорною мудрістю: "сам же поет розумів особисту вину в трагічності своєї долі", то це теж тільки повторення Салтикова-Щедріна: "В России каждый получивший наказание всегда был сам виноват".

Ви заперечуєте, що Стус — одна з жертв періоду застою. Даремно. І ви, і він — жертви епохи застою. Тільки різні жертви: він боровся за оновлення нашого життя, ви боролися і боретесь проти тих, що за оновлення. Ви агресивна жертва. Задумайтесь над тим своїм документом для молодіжної газети. Адже читачі її нині передплачують і читають ті твори, які двадцять п'ять років тому Стус "злочинно" зберігав і розповсюджував, слухають по телевізору ту усну пропаганду, якою він "займався". Задумайтесь: ви ж в результаті "досконалого вивчення" знайшли в кримінальній справі Василя Стуса лише думки, а за думки ж не судять!

Ви страшна жертва сталінізму ще й тому, що судите вже засудженого і замордованого поета. Всі знають добру славу його імени. Знають його як лицаря чести. А ви в сталінській манері хочете забруднити це ім'я. Ось навіщо вам здалася маска аноніма: навіть вам нині вже соромно підписуватися під таким документом.

Все ясно. Але все одно кожне покоління на всіх мовах ставитиме вам запитання: "За що його розп'ято? За що його убито?"

24 квітня 1989.

*Михайлина Коцюбинська
Євген Сверстюк*

НЕФОРМАЛЬНІ КЛЮБИ МОСКВИ

Григорій Пельман

У листопаді 1988 р. редактор журналу *Форум* Володимир Малинкович зустрівся у Мюнхені з одним із активістів неформального руху в Москві, керівником Клубу соціальних ініціатив Григорієм Пельманом і попросив його відповісти на кілька запитань. — *Редакція журналу Форум.*

В. Милинкович: Як виник ваш Клуб соціальних ініціатив?

Г. Пельман: Це вже досить давно було, за масштабами нашого суспільного життя. Наш клуб за цими мірками є, мабуть, патріархом. Він виник на весні 1986 року. Мабуть, це був перший клуб, що претендував на форум однодумців. Спочатку це був своєрідний семінар, а потім уже він став суспільно-політичним клубом. Біля джерел цього клубу стояв Гліб Павловський, він тільки-тільки вернувся тоді зі заслання — чотири роки тому, ще не мав московської прописки і не знав, де буде мешкати і працювати. Борис Кагарлицький, Михайло Малютін, Олександр Беркович. Все це люди, з якими ми маємо дуже тісні контакти — друзі. І до цього клубу ми дуже часто обговорювали суспільно-політичні проблеми, перспективи нашого майбутнього, що з цього може вийти і як можна діяти.

Треба сказати, що в той момент не було ще ніякого суспільного руху в нашій країні і ми лише могли мріяти про те, щоб знайти нові політичні ресурси для того, щоб втягнути людей, зацікавити їх суспільними перетвореннями, процесом перебудови, процесом оновлення. Для нас було цілком очевидно, що навіть ті програмні документи і ті ініціативи, які виходять від нашого політичного керівництва, — це далеко не все. Це, можливо, необхідний крок, але недостатній для міцної політичної рівноваги і продовження оновлення, що почалося.

Так зародилася в нас ідея цього клубу. Ми обговорювали різні ініціативи, намагалися відповісти своїм кореспондентам, навіть намагалися запрошувати московських авторів різних соціальних винаходів, включати їх в нашу команду. Ідея клубу виникла саме при аналізі соціальних винаходів і спробах зформувати колективи, групи людей, для яких близька та чи інша проблема і які готові

Форум, ч. 20, 1989. З російської переклав *Р. Юревич*.

якось підтримувати і реалізовувати соціальні проєкти. Таких проєктів була маса. Це проєкт допомоги погано забезпеченим групам — пенсіонерам; це і проєкт екологічного використання ресурсів, утилізація відходів; це проєкти, які можна часто зустріти тепер на Заході і які досить широко обговорюються в радянській пресі, — проєкти захисту інтересів споживачів; це проєкти, тоді досить нові, створення альтернативних економічних структур, кооперативів.

Так ми зформувалися як клуб і почали писати якісь маленькі програми. Намагалися оформити наш клуб як офіційний, підготовляли комплект документації і, паралельно з нашою організаційною працею, проводили зустрічі. Ми запрошували на ці зустрічі наукових працівників, громадських діячів.

Всі ми трохи соціологи і за базовою освітою, і за своїми інтересами. Ми займалися і займаємося підтримкою громадських ініціатив, спробою включити людей у суспільно активне життя і зробити процес перетворень залежним у першу чергу від громадської думки, а не від політичного настрою нашого керівництва. Тому соціальна і соціологічна проблематика для нас була близькою і тому ми мали дуже багато контактів з вченими-соціологами. Ми були вже добре зформованим клубом. Ми мали вже якісь структури і колективних членів: клуб "Община", історико-політичне об'єднання Московського педагогічного інституту... Ми запропонували радянській соціологічній організації стати нашими спонзорами, стати організацією-фундатором... Саме така структура і передбачається згідно з положенням про аматорські клуби і об'єднання — кожний клуб повинен мати свого фундатора. І 12 травня 1987 року на правлінні Радянської соціологічної асоціації було прийняте рішення підтримати нашу ініціативу і стати нашими фундаторами. Після цього ми повинні були затвердити нашу програму, наш статус і все інше.

Ми постійно носилися з ідеєю, що необхідно провести великий форум, зібрати всіх і заснувати велику асоціацію. Розуміючи, що лише асоціація, яка інтегрує велику кількість соціально активних людей, може вплинути на суспільно-політичний процес.

Це виявилось цілковитою випадковістю, що тоді ж почав існувати і працювати московський клуб "Перебудова", організований з ініціативи лєнінградської групи "Перебудова". Ми запропонували їм об'єднатися. Вони цю ініціативу не підтримали, але раптом на одному із засідань, де я зробив чергову пропозицію: "Хлопці і дівчата, давайте проведемо велику конференцію", була Марина Муліна, кореспондентка *Собеседника*, яка сказала: "Як добре, давайте опублікуємо матеріал". З її допомогою у серпні 1987 року була організована конференція. І вона ж опублікувала матеріал. Все це було новинкою для *Собеседника* — адже

це орган ЦК ВЛКСМ. А ЦК ВЛКСМ в той час вже почав побоюватися нашої активності. Тоді ж почала розшаровуватися наша спільна позиція і кожний дотримувався вже якоїсь своєї точки зору. Тобто кольоритність і мозаїчність нашого товариства вже тоді почали потрохи виступати.

Муліна опублікувала статтю (точніше, мій лист) у розділі "Спілка сприяння перебудові", придумавши таку гарну назву. У цьому листі була пропозиція провести конференцію суспільно-політичних клубів для підтримки перебудови. Лист був опублікований і незабаром виявилася реакція читачів. Але почалася вже і незрозуміла реакція партійних і комсомольських органів: "Хто дозволив? На якій підставі?" В результаті якихось незрозумілих (або зрозумілих) інтриг окремих наших колег зі суспільного руху вдалося переконати московський міський комітет партії, що ліпше провести конференцію у Москві під наглядом політичного керівництва нашого міста, ніж проводити її в таємниці десь у лісах на Кавказі. І нехай це буде *наша* конференція, на яку ми притягнемо конструктивне ядро суспільно-політичних клубів. Московський міськком після довгих діалогів з нами або з членами партії, які були у нашому клубі, вирішив: "Чому б не спробувати?"

У кінці серпня 1987 року ми провели цю конференцію, яку назвали "Громадська ініціатива у перебудові". Для тієї конференції завдяки Севастопольському райкомові партії ми дістали кілька будинків культури. Треба сказати, що політичним керівником Московського міськкому партії був тоді Єльцин, і все це відбувалося за його авангардного правління.

Ця конференція тривала чотири дні. Слід сказати, що все було несподівано і для нас, і для Московського міськкому, бо у конференції брали участь не лише нові якісь соціальні утворення, але й традиційні дисидентські групи. В тому числі там був блискучий, дуже яскравий виступ Лери Новодворської — зі своїми відозвами і декретом, з описом своєї діяльності. На думку Московського міськкому партії, це був не інакше, як антирадянський виступ. Та насторожувало не лише те, що говорила Новодворська, але й реакція аудиторії, яка її вітала апльодисментами. Це була далеко не однозначна ситуація, це був перший діалог нового суспільного руху і традиційного руху 60-их років. Була дуже серйозна і гостра полеміка на різні політичні теми.

На цій конференції було вісім секцій: екологічна, політична, екологічно-культурна, організаційна, просто культурна, юридична... І було висунено ряд суспільних ініціатив, у тому числі та, що тоді називалася "Пам'ятник", а потім дістала назву "Меморіал". І перші підписи під "Меморіалом" збиралися якраз на цій конференції. Слід сказати, що це був перший дуже серйозний крок — збирання підписів. Багатьом було і страшно, і незрозуміло, чим це все

закінчиться. Тоді ж прозвучала пропозиція про проєкт "Милосердя". Нині "Милосердя" — вже громадська організація. Група "Громадянська гідність" також проголосила свій декрет. Працювала секція боротьби з екстремізмом і націоналізмом. І було прийняте рішення про створення двох об'єднань — асоціації "Кільце громадських ініціатив", яка так і не зародилася, і федерації соціалістичних суспільних груп, яка, мабуть, жила до літа 1988 року. Тепер вона перетворилася в якусь нову структуру.

М.: Чому виникли зразу два об'єднання?

П.: Як завжди, це були дві цілком різні концепції. Одна концепція — спроба об'єднати людей в організацію. Друга — це інтеграція людей у більш широкий рух. Асоціація "Кільце громадських ініціатив" — це молодіжний рух, де нема твердої структури, але є якісь проєкти. І якщо група солідарна з якимось проєктом, вона бере участь, підтримує його в загальних якихось програмах і діях. А федерація соціалістичних суспільних клубів — це *організація* зі своїми членами, зі своєю програмою, з яскраво вираженою соціалістичною орієнтацією, вірніше — *декларованою* соціалістичною орієнтацією. Можливо, що саме твердість програми і вимагала формування моделю типу організації. В неї увійшло приблизно 18 клубів. Підписали декларацію понад двадцять клубів. На конференції було підготовано кілька документів і серед них декларація, де проголошені принципи трьох "ні". "Ні" — націоналізмові і шовінізмові. "Ні" — насиллю. "Ні" — монополії на істину. І потім, після довгих дебатів, народилося одне "Так", яке, швидше, було тактичним, — я не думаю, що воно відбивало думку більшості людей. Це "Так" — демократичному соціалізмові.

Це був серпень 1987 року. Далі ми почали жити як клуб "соціальних ініціатив". На певному етапі ми свою ініціативу вичерпали, ми відчували себе своєрідним соціальним посередником між іншими суспільними групами.

Для нас це був період пошуку. Ми вирішили, що найближче для нас важливе завдання — провести конференцію з виробничого самоуправління. Ми уявляли собі перспективи нашої економіки і розуміли, що без ламання традиційних економічних структур, без формування культури самоуправління на виробництві, без усвідомлення робітниками власних інтересів на підприємствах, без здатності їх захищати і без здатності управляти підприємством, навряд чи можна говорити про ефективні економічні перетворення у нашому суспільстві. Ми відчували, що соціальні наслідки економічних перетворень на підприємствах будуть тяжкими для робітників. Це може привести до великих потрясень і криз. Особливо в умовах відсутності якоїсь політичної, соціальної, демократичної культури як в адміністрації, так і в робітників. Тому ми хотіли якимось чином обговорити проблему виробничого самоуправління і спробувати

знайти рекомендації: що необхідно робити, як необхідно формувати ради трудових колективів, які права вони повинні мати, яка відповідальність, як повинна бути розподілена відповідальність, як повинні бути розподілені функції між адміністрацією і робітниками.

Конференцію з виробничого самоуправління вирішили провести спільно з Радянською соціологічною асоціацією. Ми і провели її в кінцевому підсумку спільно. Це також певна наша політика: ми намагаємось збудувати своєрідні містки між різними соціальними структурами у нашому суспільстві. Ми усвідомлювали, що нині вирішувати проблеми перебудови, вирішувати проблеми економічні і соціальні, перебуваючи лише в опозиції, неможливо. Тому ми прагнемо постійно використати, поперше, нові політичні можливості і, подруге, ті ресурси, які рекомендує нове законодавство, нові політичні рішення для залучення нових верств суспільства у процес оновлення. Тому для нас традиційним є і включення радикальних політичних діячів, представників наукового середовища, прогресивних адміністраторів до наших ініціатив. Ми шукаємо їх, запрошуємо на наші імпрези. І, в кінцевому підсумку, формуємо своєрідну соціальну структуру, соціальну мережу суспільства зі стійкими зв'язками. Зв'язки ці не формальні: зв'язки взаємодопомоги, взаємопідтримки.

М.: Група одностудців завжди обмежена. Вона не дає простору для широкого громадського життя.

Л.: Це слушно, звичайно. Але ми намагаємось зформувати соціальну тканину суспільства на рівні соціально активних груп. Намагаємось формувати якісь вертикальні зв'язки, включаючи людей досі соціально не активних. Так, це надзвичайно велика проблема.

Я хотів би навести висловлювання Л. М. Баткіна, яке мені дуже сподобалося. Баткін заявив, що жити в нашому суспільстві не стало легше, але жити стало веселіше. Ця фраза, що стала крилатою, досить добре відбиває інтереси багатьох соціальних груп і настрої багатьох людей. В першу чергу, жити *не стало легше* слабим соціальним групам: частині робітників, некваліфікованому персоналові. Вони не відчувають і веселости цього життя, тому що для них інтелектуальне середовище, яке в багатьох випадках і увібрало всі підсумки перебудови, — це чуже середовище. А економічне середовище стало для них більш агресивне.

М.: Є ще досить широкі верстви людей соціально активних, але політично не підготовлених, які хочуть взяти участь у процесах, але не знають, як увійти у суспільні структури і чого добиватися. Ви їх не підключаєте до своєї діяльності?

Л.: Підключаємо. Я хотів би підкреслити: особисті відносини — це надзвичайно важлива річ, особливо у нашому неформальному суспільстві, коли розірвані всі соціальні зв'язки. Але ми проводимо

різні програми, і багато з них відкриті. Іноді це програми мітингового характеру, коли ми можемо повідомляти про них і провадити відкритий діалог з людьми. Крім того, формуються спеціальні лекторські групи, організуються виступи у трудових колективах, у будинках культури, в університетах, інститутах, тобто відбувається інформування людей.

Тепер ми живемо, скажемо, у коридорі нерегламентованої заборони. З одного боку, те що ми робимо, традиційно вважається криміналом. Але в той же час проявляється досить високий рівень терпимости. Тобто ми можемо видавати наші журнали — тепер є багато різних самодіяльних органів преси. Це не забороняється. Багато відкритих дискусій проводиться у великих приміщеннях, у тому ж палаці молоді, в інших будинках культури, коли нам вдається дістати їх. Іноді розклеюються листівки. Словом, якісь форми виходу на масове соціальне середовище існують. Люди знаходять соціальну нішу, куди вони можуть прийти для реалізації свого потенціалу, громадської активності.

У нас в клубі було безліч різноманітних соціальних проєктів, але всі вони вимагали фінансової підтримки. Ми довгий час не могли реалізувати ці проєкти, вони і залишилися лише паперовими проєктами. Але нині, коли появились нові форми економічної діяльності, ми можемо багато що реалізувати через кооперативні структури. Тепер деякі клуби формують при собі і господарський орган, який, з одного боку, дає змогу реалізувати соціальні проєкти, з другого боку — здійснює фінансову підтримку життєдіяльності суспільного руху. Такий кооператив є і в нас. Називається він "Перспектива". Одним з напрямів діяльності цього кооперативу є інформаційно-довідковий центр у справі суспільного руху в країні. Це і архів громадянської історії, це і документація, це і публікація матеріалів самодіяльних клубів, це і спроба створити інформаційний банк даних по клубах і суспільних рухах. Ми усвідомлюємо, звичайно, що ця інформація може бути використана і в негативному відношенні, але ми розуміємо, що вона дуже потрібна для самих клубів, щоб знати, хто є хто, хто чим займається, щоб налагодити потрібні контакти. В нашій картотеці ми маємо інформацію про 600 клубів.

М.: А чи не занадто багато всього? Чи не надто багато цілей? На мою думку, якщо ви почнете здійснювати всі свої плани через кооперативи, ви можете відійти від головної мети — організації громадського життя в країні. Все це вимагає колосального часу, кожний проєкт треба створити, потрібні люди, потрібні гроші.

Наскільки я розумію, ваш клуб мав одну головну мету — координацію діяльності громадських організацій. Служив об'єднуючим органом. А тепер ви входите у велику кількість конкретних програм, чи не так?

Л.: Так. Це, безперечно, так. Абсолютно правильно. Нині функція координації можлива лише на рівні якогось взаємного інформування людей. Ми відходимо від спроб ієрархічного управління цими процесами. Це для нас трохи по-чужому. І в цьому відношенні інформаційний центр, який ми створюємо, якраз і служить цій ідеї. Це дійсно реальний інформаційний центр, в який дійсно кожний день приходять десятки людей, знайомляться з матеріалами, приносять щонебудь, дають щось... Я, можливо, не цілком погоджуюся з тим, що це інша діяльність — та, що зв'язана з кооперативами. Одна з програм, яку ми хочемо реалізувати, це програма створення товариства споживачів або створення товариства милосердя. Існують уже державні ініціативи, але ці ініціативи реалізувати свої проєкти не можуть, бо це традиційна відомча структура. І нічого у них, як правило, не виходить. Для того, щоб реалізувати надзвичайно важливі програми (і це нова для нас концепція), потрібна інтеграція людей. На першому етапі це були загальні програмні декларації на рівні опозиційного відношення. Нині зрозуміло, що людей можна залучати, пропонуючи брати участь в якихось конкретних конструктивних програмах.

М.: І не тільки економічного порядку. Мені здається, що нині на перший плян виходить якраз програма політична. А у вас вона відсувається на задній плян. Можливо, я помиляюся. Але порівняймо зі ситуацією в Естонії. В Естонії, як і в інших прибалтійських республіках, тепер найважливіше — законодавчо закріпити доступний на сьогодні рівень демократії. В Союзі, як ви кажете, нині вже багато дозволено, у Москві ще більше *дозволяється*, але все це покищо ніяк не закріплено... Нині це дозволяють, а завтра перестануть дозволяти. Тепер якраз будується нова політична структура, створюється проєкт конституції, розробляються проєкти цілого ряду життєво важливих законів. Для того, щоб громадська думка могла стати фактором, з яким треба буде рахуватися, якому в чомусь треба буде поступитися, в чомусь до нього прислухатися, вона повинна бути добре організована. Так, як вона організована у Прибалтиці. У вас же (я не кажу про ваш клуб конкретно, а взагалі про неформалів), по-моєму, нема тенденції організувати рух, який би міг стати виразником широкої громадської думки. Для прикладу, тепер приймається новий закон про вибори. У цьому законі є добрі і погані моменти. Поганих зовсім не мало, але хто їх буде заперечувати? Можливо, появиться кілька сотень листів, може, відбудуться два-три мітинги в якихось групах, але чітко вираженої громадської думки по пунктах, які багатьох не влаштовують, не буде кому висловити. А значить, вона не буде почута. Лише тому, що суспільство в центрі країни не організоване. Думка є, але висловити її і активно підтримати не буде кому. Дуже скоро прийде час, коли треба буде висувати кандидатів до вищих органів

влади. Кандидат не стане депутатом, якщо буде висунений лише на одному якомусь підприємстві. Його треба підтримати масою організованою. А ось такої організованої маси ніби й нема. І в мене створилося враження, що тепер, на відміну від кінця минулого року, спостерігається тенденція не до зближення клубів (скажемо, навколо передвиборчої програми), а навпаки, до роз'єднання, до появи безлічі програм. Звичайно, ваша діяльність важлива, дуже важлива, але вона довготермінова. А реакція на найближчі події слаба.

П.: Це не зовсім так. Незважаючи на те, що кожний клуб має свій напрям, свою орієнтацію, існує і політична реальність. Кожний раз час приносить нам якісь великі, значні політичні події, і тоді клуби об'єднуються для спільної колективної дії. Не лише у Москві, але й у Ленінграді, в інших містах — скрізь. Тому багато програм, які ми проводимо, це якраз програми подій, програми міжклубного діялогу міжклубної взаємодії. Можна однозначно сказати, що у Москві існують різні тенденції — доцентрові, відцентрові. Домінують різні концепції, які репродукуються психологічно різними типами лідерів. Саме психологічний тип репродукує той чи інший тип громадської організації. Але не залежно від цих протиріч практично всі значущі громадсько-політичні, та й не тільки громадсько-політичні, але й екологічні, культурні, оздоровчі клуби беруть активну участь у спільному обговоренні програм і в спільних проєктах.

Приклад: після серпневої конференції міністерству юстиції була дана вказівка терміново розробити проєкт про добровільні громадські організації. Цей проєкт був необхідний для регламентації діяльності самодіяльного неформального руху. При чому він розроблявся уже протягом 10 років, від 1977 року, з моменту нової редакції конституції, але ні в кого тоді не боліла голова, нікому він не потрібний був. Але після серпневої конференції всі побачили, що суспільний рух — це щось нове, цікаве і, за висловом Тетяни Заславської, це джин, якого випустили з пляшки. Що з ним буде, куди він полетить — невідомо. Тому і вирішили збудувати якусь клітку. Треба сказати, що у нас існував закон 1932 року, який регламентував порядок і принципи створення громадських організацій, але він був настільки широкий, настільки багатограний, що надати можливість нинішнім громадським самодіяльним організаціям конституюватися попередніми правилами було б просто небезпечно. Оскільки кожна громадська організація могла б оформлятися лише в заявному реєстраційному порядку. Опротестувувати її рішення було б неможливо, і вона могла б видавати свої друковані органи і провадити господарську діяльність. Близкуче. Але в чому проблема? Справа в тому, що протягом довгого часу ми мали не зовсім погані закони і не зовсім погану конституцію.

Ми мали права, але не мали гарантій реалізації цих прав. Є право на квартиру, але квартири не дістанеш. Те ж саме з правом на працю, на відпочинок. І суспільний рух від серпня 1987 року почав шукати і формувати механізми реалізації громадянських прав. І тому закон 1932 року став небезпечним для традиційних бюрократів (я не люблю цього слова). Для когось стало небезпечним, що нарешті буде освоєний увесь спектр правових повноважень, наданих законом 1932 року. Тому терміново було дано розпорядження, і в лютому була підготовлена остаточна редакція нового закону. І раптом пронеслась чутка в академічних колах, що цей закон буде прийнятий без будь-якого широкого обговорення на одній зі сесій Верховної Ради. Що ж роблять громадські групи? На фоні усіх своїх суперечностей. Наприклад, я знаходжу джерело, де можна проєкт цього закону знайти — у Президії Верховної Ради або в Академії наук, — і дістаю його. Далі, збирається спеціальне засідання міжклубних груп, де обговорюється проблема, зв'язана з цим новим указом про громадські організації. І розробляється якась програма. Кожний клуб бере на себе певну функцію. Один — підготувати альтернативний проєкт, зібрати альтернативні пропозиції. Інший — організувати мітинг. Третій — організувати обговорення в залі. Четвертий — зв'язатися з законодавчою комісією. П'ятий — зв'язатися з науковою групою. Запросити її для обговорення альтернативних проєктів на дискусію. В інших — зв'язок з пресою, з кінематографічною групою. Клуби працюють. Працюють разом на одну загальну, серйозну проблему, усвідомлюючи, що це для них якийсь критичний поріг. Появляються і альтернативний проєкт, який ми маємо, і велике обговорення, велика демонстрація, великий мітинг. І діалог з членами державної комісії у справі підготовки цього проєкту. В результаті — проєкт закону напередодні його затвердження як указу припиняється, і досі він невідомо де.

М.: Це приклад удачі. Але прийнятий указ (тепер він уже закон) про мітинги і демонстрації — явно не демократичний. Чи зробили ви щось, щоб перешкодити його прийняттю?

П.: Робилося дуже багато. Організовувалися мітинги і демонстрації. Те, про що я говорив, — це вдалий приклад того, як політична ситуація привела до одночасної реакції багатьох клубів у різних містах. Але у багатьох випадках — і це дійсно була реальна проблема нашого суспільного руху в Москві — нам не вдалося сформувати загальної програми дій. Всі дії були розрізненими, одна не підсилювалася іншою. Це наша біда.

М.: Більше того, офіційна критика зосередила огонь на одному клубі — на "Демократичному союзі". Повідомлялося лише про мітинги цієї організації. І завжди з негативною оцінкою. Хоч я знаю, що паралельно відбувалися, в тому ж місці або поряд, інші мітинги,

демонстрації, об'єктом для биття був вибраний саме "Демократичний союз".

П.: Це було трошки не так в часі: "Демократичний союз" мав дуже бурхливе літо, дуже багато всяких демонстрацій — там усе змішалось. Указ був в кінці липня — на початку серпня. І в жовтні став законом. Незважаючи на те, що не вдалося виробити спільної програми, хоч ми билися над цим, у нас була не одна нарада міжклубних груп. Є стенограма з пляном того, що ми намагалися зробити, але, видно, була така хвиля. На початку літа, після партійної конференції, ми дуже серйозно розмежувалися з іншими громадськими структурами. І була загублена мова діалогу.

М.: Про це я й кажу. Ваші вдалі дії були все таки раніше. А нині, здається, переважають тенденції до розмежування, які позбавляють вас можливості об'єднати зусилля.

П.: Звичайно, тенденції такі є, але є і політична реальність. Є і тенденції, які працюють в іншому напрямі. І як будь-яка політична активність, ця активність хвилеподібна — то спад, то піднесення. Серпень-жовтень — це був період переважання відцентрового руху у громадській структурі.

М.: Хочу все ж таки провести паралелі з Естонією. Там Народний фронт утворився буквально протягом кількох днів. Швидко підготували проєкт програми. З невеликими мінусами, правда, але він появився. І швидко вдалося зібрати людей. Чому ви не можете підготувати програму такого ж типу? Звичайно, багато що вирішують амбіції, психологічні акценти. Та не в цьому ж, все таки справа?

П.: Проблема співробітництва — це проблема перш за все якоїсь персональної взаємодії. Тому психологічні амбіції тут дуже важливі.

М.: Але в Естонії вони не були вагомішими від інтересів спільної справи.

П.: Так, там не були. Тому що є якісь зовнішні причини, які інтегрують людей. І для них це проблема регіонального, національного суверенітету, політичного, ідеологічного суверенітету, яка об'єднала всю структуру суспільства.

У Москві і в Росії все не так. Поперше, нема того центрального спільного стержня. Подруге, взаємодія з політичним керівництвом відбувається цілком на іншій ноті. Скоріше, на ноті толерантності, але не на ноті підтримки.

М.: В Естонії рух починався наперекір керівництву. Нинішня позиція керівництва — це вимушена поступка рухові. Я думаю, що у Москві відносини між неформалами і владою ліпші, ніж були в Естонії до того, як Вяляс очолив Комуністичну партію республіки.

П.: Можливо, це правильно, але все таки мотив національного, економічного і політичного суверенітету — це дуже важливий

об'єднуючий мотив. Нині найбільш актуальною стає програма обговорення проєкту нової виборчої системи, проєкту поправок до конституції і одночасно участі в новій виборчій кампанії, у висуненні кандидатів. Ми просто дуже багато дечого не встигаємо зробити. Політичне життя динамічніше, ніж наша реакція. Ми плянували провести спеціальну конференцію для обговорення проєкту нової виборчої системи саме як міжклубну і міжрегіональну програму.

М.: Знову пізно. Проєкт уже фактично прийнятий.

П.: Правильно. Звичайно, пізно. Проєкт буде прийнятий. Але я не сумніваюся, що тепер триває можливо нескоординоване, але інтенсивне обговорення. Це безперечно. І, як я можу бачити по нашій пресі, це на 90 відсотків критика цього проєкту...

М.: Професійними юристами?

П.: Так, це професіонали, але багато з тих, хто публікує такі матеріяли (наприклад, Аметистов, Яковлев), — це наші реальні партнери зі суспільного руху. Аметистов — просто член клубу. Яковлев не бере активної участі в його роботі, але коли треба, підтримує нас.

М.: Одним з перших, хто висунув у пресі ідею Народного фронту, був професор Борис Курашвілі. Чи є у вас якісь контакти з ним?

П.: Звичайно. Зі всіми цими людьми у нас просто приятельські контакти, і ідея Народного фронту раніше багато разів обговорювалася в нас у клубі. У нас було дуже багато зустрічей, у тому числі і обговорення закону про підприємства, де ми обговорювали альтернативний закон Курашвілі. Він — друг нашого клубу. У нас відносини однодумців. У нас дійсно дуже багато ширих друзів. А вперше ідея про Народний фронт (не можна сказати, що це оригінальна ідея) прозвучала на серпневій, 1987 року, конференції. Ми тоді намагалися проаналізувати, хто ж ми такі: клуб, тенденція до створення партії, зародок якогось суспільного руху чи зародок Народного фронту? Я робив тоді повідомлення, і це викликало море незадоволення і настороженості з боку московського політичного керівництва і різних інших органів.

М.: Ще одна проблема, яка жваво обговорювалася на ХІХ партійній конференції і після неї, — теза "секретар-голова", тобто об'єднання в одній особі двох посад — секретаря партійного комітету і голови Ради. Чи обговорювалася у вашому клубі ця проблема?

П.: Обговорювалася, хоч спеціальних організованих обговорень ще не було. Часто ця тема обговорюється, так би мовити, в кулуарах, у приятельських колах.

М.: Я пам'ятаю інтерв'ю з Т. Заславською на телебаченні. Вона сказала, що спочатку була буквально в шоку, почувши цю пропози-

цію Горбачова (і всі її друзі були в подібному стані), а потім цей шок пройшов. В кулуарах це, звичайно, важливо, але важливіше, мабуть, коли це виражено в якійсь громадсько значимій формі. А такого майже не було. Це здається дивним: так гостро реагували на цю пропозицію делегати конференції, хтось навіть голосував проти, і майже не відчувається реакція неформалів.

П.: Можна навести ще масу інших прикладів, коли не було гострої і швидкої реакції неформалів. Мабуть, тяжко уявити собі, що таке "неформали", на що вони реагують. Те, що вони сплять по чотири години, це очевидно, те, що вони друкують, передрукують, бігають до 7-ої ранку, встають о 2-ій годині ночі... Це життя, життя на знос, і на все вони реагувати не встигають.

М.: Але це важлива справа, справа, яка буде закріплена або не закріплена в найближчий час.

П.: Ні. Я маю на це свою власну думку і я готовий її обговорювати, але не в рамках розмови про діяльність клубу. Але у проєкті поправок до конституції про це не сказано нічого.

М.: Нічого не сказано. Однак головою Верховної Ради СРСР буде, очевидно, генеральний секретар ЦК Горбачов. Він уже голова Президії. Не закріплено, і слава Богу...

П.: Хоч багато хто пропонує. Але це вже обговорення іншої теми.

М.: Мене в даному випадку цікавить справа, чому настільки гостра і важлива тема колективно (мені так здається, можливо я помиляюся) не обговорювалася?

П.: Колективного обговорення дійсно не було. Був лише ряд публікацій у самодіяльній пресі. Але я хочу ще раз підкреслити: літо — це був період мітингів, демонстрацій. Це була вулична школа для московських "неформалів". Це був час масових обговорень програм партконференції, паралельних конференцій. Це був період дискусій з приводу Народного фронту, різних об'єднуючих і роз'єднуючих тенденцій, внутрішніх конфліктів, обговорення тих же указів, які відбувалися організовано, але не скоординовано. Упущено дуже багато. І багато що залежало саме від персоналій. Роля громадського лідера неформального руху дуже важлива. Але я не сумніваюся, що обговорення справи про новий виборчий закон на якийсь час об'єднає людей. І безперечно — в момент виборчої кампанії будуть якісь об'єднуючі проєкти і пропозиції.

М.: Але в той же момент можуть, як ніколи досі, відіграти свою роль особисті амбіції лідерів. Адже можна буде стати кандидатом у депутати.

П.: Я розумію, що кожний хотів би стати головою Верховної Ради або, як мінімум, депутатом Ради. Це дуже приємно, тим більше це буде звільнена посада і буде зберігатися середній заробіток.

М.: Це перш за все доступ до найголовнішої в країні трибуни.

П.: Але, мені здається, в суспільному русі досить розумних людей, і вони, думаю, будуть вивчати різні спроби впливу на сам виборчий процес. Не вірю, що люди захочуть висувати себе і тільки себе. Мені не здається, що це найбільш ефективний спосіб впливу на політичну структуру, на Верховну Раду як орган влади. Більш важливим є тепер, скажімо, складання списку людей, громадсько відомих, вбудованих у політичну структуру нашого суспільства, і підтримка цих кандидатів. Те, що було напередодні XIX партконференції, коли суспільні групи змогли провести Юрія Афанасьєва, сприяли Коротичеві, підтримували Карякіна. І вже тепер підготовляють списки кандидатів, яких треба підтримати під час виборчої кампанії. І будуть, звичайно, розроблені методики, як організувати роботу, як працювати з виборчою комісією. Все це буде, і масштабність цієї проблеми така, що вона буде переважати над фальшивими амбіціями, відцентровими силами. Але я погоджуюся: нині суспільний рух розірваний, в ньому є велика діра, але вона починає потихеньку заповнюватися. Я маю на увазі центр, який повинен повертати це колесо суспільної діяльності.

М.: Таким центром міг би стати "Меморіал"?

П.: Не думаю, що це буде "Меморіал". "Меморіал" — це велика, але льокальна програма. В той момент, коли вона стає офіційно визнаною програмою, вона у багатьох випадках втрачає ініціативний імпульс.

М.: І все таки "Меморіал", напевне, буде брати участь у передвиборній кампанії зі своєю програмою, зі своїм кандидатом.

П.: Так, але представляти таку сильну організацію двома, а тим більше одним кандидатом — це надто мало. До того ж ця організація ніяк не інтегрує увесь суспільний рух. Це програма, це велика, значуща, гльобальна програма, але це не суспільний рух. Насправді центральну роль буде відігравати не "Меморіал", а, сподіваюсь, "Московська трибуна".

М.: Розкажіть, будь ласка, про цю організацію. Ви були на першому засіданні "Московської трибуни"?

П.: Так, я був на першому засіданні. Воно відбулося 12 жовтня 1988 року і проходило у приміщенні Історико-архівного інституту. Почалося засідання о восьмій годині вечора. Це було зовсім пізно. І хоч приміщення було віддане волею ректора цього інституту Юрія Афанасьєва, сам він участі не брав, бо був за кордоном. Активну підготовчу працю проводили Леонід Баткін і Лен Карпінський. Був лист-звернення на адресу суспільствознавців і діячів творчих спілок, творчої інтелігенції, з запрошенням взяти участь у роботі клубу "Московська трибуна" і з викладом загального завдання цього клубу (буквально в одній фразі: активно сприяти суспільним перетворенням і ще щось в такому ж дусі). Ініціативний лист

підписали Л. Карпінський, Ю. Афанасьєв, Л. Баткін, М. Гефтер, А. Сахаров, Р. Сагдєєв, Ю. Карякін...

Прийшло дуже багато людей. У залі була Тетяна Заславська. Із західних кореспондентів я пам'ятаю кореспондента французької газети *Монд* Бернара Гетта. І почали обговорювати програму клубу, організаційні принципи, членство. А також обговорювали два документи. Один документ про указ про демонстрації і указ про спецчастини Міністерства внутрішніх справ (МВС), про конституційні поправки. А другий документ — з національних проблем. Прийшли до висновку, що оба укази антиконституційні і їх дію треба припинити.

Клуб, на думку Баткіна, повинен зайняти становище інтелектуальної опозиції, точніше не опозиції, а опонування законодавчим документам і проєктам, повинен реагувати на суспільно-політичні події в країні і підготовляти альтернативні проєкти. А також в силу своєї включеності в політичні, наукові структури, впливати на депутатів при прийнятті політичних рішень. Завершилася робота пізно вночі.

М.: Наскільки я знаю, клуб не завершив свою роботу, бо був відкладений проєкт у справі Нагорного Карабаху...

Л.: Так, проєкт з національного питання вони відклали, бо не було спільної точки зору.

М.: Але як цей клуб може стати центром суспільного руху Москви в найближчий час, якщо він по суті ще й не зформувався як слід? Нема конкретної програми, не зрозуміло, яким він повинен бути — елітарною організацією чи основою великого, масового руху. "Меморіал" — це вже зформована організація, яка включає багатьох авторитетних громадських діячів. У них дійсно лише одна тема, але тема наскрізна. Вона, ця антисталінська тема, може стати основою передвибірної програми.

Л.: Я можу говорити лише так, як я відчуваю. Багато московських суспільно-політичних клубів і груп готові бути партнерами лише на рівних. Вони не замкнуті на одну програму. Вони багатопрофільні. "Меморіал" — це вже зформована структура, і тут, як і в будь-якій такій структурі, якщо ти не прийшов до дзвінка, то спізнився. Співробітництво з "Меморіалом" можливе лише як співробітництво на других, третіх ролях. Причому відносини такі, як правило, не дуже ефективні. Тобто ти працюєш на цю структуру, але ця структура не працює на твої інтереси. Традиційно система взаємовідносин різних організацій — система взаємної підтримки рівних суб'єктів у політичній діяльності. Це дуже важливо. Тому я не думаю, що "Меморіал" може стати центром суспільної і соціальної активності, притягуючим центром, куди будуть доважуватися різні інші структури.

Але сьогодні потрібний такий центр громадського життя

Москви чи Росії, навколо якого змогли б згрупуватися інші клуби.

М.: Найбільш авторитетний.

П.: Найбільш авторитетний, але не тільки. Цей центр повинен бути реальним провідником багатьох громадських, соціальних ініціатив інших клубів. Адже дистанція від будь-якого іншого клубу (скажімо, "Демократичної перебудови" чи Клубу соціальних ініціатив) до політичного керівництва країни — це відстань від неба до землі.

М.: Це чудова ідея. Але чи готова "Московська трибуна" бути таким посередником між групами і партійним керівництвом?

П.: Я сподіваюся.

М.: У вашому клубі є кілька "шестидесятників", але переважно це люди молоді, це нове покоління — люди, що прийшли разом з перебудовою...

П.: Я сказав би, що вони почали активно діяти ще до перебудови. Видимо чи не видно, але брали участь у громадському житті.

М.: Скажу інакше. З правозахисним рухом 60-70 років зв'язки у вас посередні. Тепер, в часи перебудови, колишній дисидентський рух розбився на групи, точніше — на напрямки. Найбільш конструктивним напрямком мені уявляється той, що зв'язаний з прес-клубом "Гласність" (з прес-клубом, не з журналом!). Чи створюються у вас робочі відносини з цим клубом? Цей клуб, наприклад, влаштовував семінари з суспільно-політичних проблем...

П.: В яких ми брали участь — робили доповіді, повідомлення.

М.: От і відповідь.

П.: Я хотів би її дещо доповнити. Серед московських клубів є клуб, який ставить перед собою чисто правозахисні цілі. Це "Громадянська гідність". Є ще кілька клубів, сфера діяльності яких зв'язана з цією проблематикою.

Що стосується дисидентів-"шестидесятників", то треба визнати, що у нас далеко не зі всіма складаються нормальні взаємовідносини. А там, де вони складаються, це відбувається на основі духовної, моральної близькості, на відчутті подібності наших позицій стосовно до політичних перетворень нинішнього дня. Далеко не всі суспільні, видавничі групи готові усвідомити ті перетворення, що тепер відбуваються, як нову політичну реальність, в якій можна по-новому жити. Я, на жаль, ніяк не можу ставитися по-дружньому до журналу *Гласность*, до групи "Довір'я".

М.: Можливо, це пояснюється тим, що певна частина дисидентів розглядає перебудову як тимчасовий етап, який можна використати для активної діяльності, виходячи при цьому з того, що вона (перебудова) взагалі то приречена?

П.: Мені тяжко оцінювати те, як вони сприймають перебудову,

але те, що вони зауважують у цьому багатому спектрі лише негативні сторони і продовжують ставитися до неї з позиції агресивної конфронтації, це незаперечний факт. Для чого це робиться — чи то для вираження своєї переконаності, чи то тут присутній певний елемент спекуляції (в нашому русі, до речі, також бувають мотиви спекуляції, блефу), — сказати тяжко.

М.: Є ще й такий момент. Дисиденти пройшли — продемонструвавши мужність — кризу найчорніший період "доперебудовних часів". Багато з них постраждали у той період, були репресовані. Найбільш мужні загинули. Нині у багатьох, як ви кажете, "шестидесятників" могло виникнути недовір'я до режиму, а значить і до перебудови, яка проводиться зверху. Крім особистих амбіцій, крім відчуття, що вони відходять на другий плян, що приходять нові люди, має місце, видно, і цілком обґрунтоване недовір'я до режиму.

Л.: Безперечно, є і недовір'я до режиму. Відіграють ролю і стереотипи, вироблені у доперебудовне двадцятиріччя. Людinin властиво бути консервативною і продовжувати свою соціальну активність у колишньому руслі. А нині життя надає нові ресурси, нові можливості. Треба створювати новий потенціал.

А з такими людьми, як Лариса Богораз, Сергій Ковальов, Лев Тимофеев, які є для нас просто моральними зразками, ми дуже близькі. І вони, здається, прихильні до нас. У нас багато контактів, багато зустрічей. Ми їх запрошуємо на наші конференції, і самі брали активну участь у конференціях, які влаштовував прес-клуб "Гласність". Ми намагаємося "реабілітувати" (це, звичайно, невдале слово) "шестидесятників" в очах нового суспільного руху. Це також треба зрозуміти. Стереотип, який створювався роками, діє і нині: дисидент — це ворог народу. Ми працюємо на реабілітацію цього руху і в журналі *Век XX и мир*. У моральному відношенні для учасників нового руху правозахисники — "шестидесятники" — це еталон для наслідування. Є велика різниця насправді, тому що новий рух використовує інші механізми інтеграції в соціальну структуру. Нерідко діалог з політичним керівництвом, з адміністрацією приводить до конформізму, чого ніколи не допускав рух 60-их років.

16 листопада 1988 р., Мюнхен.

МИ — У ПОВІТРІ

Візма Бельшевіц

Від 30 січня до 3 лютого 1989 р. у Парижі проходила перша міжнародна зустріч письменниць трьох країн — Франції, США і СРСР. До складу радянської делегації входила відома латиська поетка Візма Бельшевіц.

Візма Бельшевіц належить до того ж покоління поетів, що і Белла Ахмадуліна та Андрій Вознесенський. До речі, Вознесенський назвав В. Бельшевіц однією з краших радянських поетів. На початку 70-их років вірші Бельшевіц не друкувалися в радянській пресі. Вона займалася художніми перекладами з англійської і російської мов, зокрема перекладала Е. Гемінгвея і Р. Кіплінга.

Паризький кореспондент радіо "Свобода" Фатіма Салказанова взяла у Візми Бельшевіц інтерв'ю.

Першим було запитання про ставлення до війни і німецької окупації Латвії. — *Редакція журналу "Форум"*.

В. Бельшевіц: Ми бачили, як фашисти вели на розстріл колони євреїв. Ми бачили, як вмирили з голоду радянські військово-полонені і нічим не могли їм допомогти. Ми раділи, що фашизм розгромлено. Тому я у своїй ранній молодості поступила в комсомол. Я була фанатичною комсомолкою, і коли я бачила страшні речі, які тоді відбувалися — наприклад, депортацію 1949 року, — я розуміла, що це страшно, але думала, що я, як звичайна комсомолка, не можу знати тих причин, які все це викликали. Я вірила, що це відбувається заради якоїсь остаточної справедливості. Звичайно, можуть відбуватися помилки і терплять деякі невинні люди. Але я не можу знати причин цього. Коли я почала писати вірші, я писала такі вірші, як всі тоді писали в Радянському Союзі. І перша моя книжка була саме така. Коли помер Сталін, я плакала і всі плакали. При чому ця психоза була не лише в нас. Яюсь я бачила фільм про Угорщину, де ціла площа дорослих людей, європейців, кричить: "Хай живе Сталін! Хай живе Сталін!" Так що моя перша книжка віршів — це вірші комсомолки, яка вірить у справедливість того, що відбувається, і, якщо бачить погане, вважає, що вона не розуміє вищих мотивів, а значить і вищої справедливості.

Форум, ч. 20, 1989. З російської переклав Р. Ю. — Ред.

Ф. Салказанова: Візма, а коли ви почали розуміти, що відбувається?

Б.: Коли виступив Хрушов на XX з'їзді, — це було для мене потрясінням, хоч я не була винна ні в чому. Я ніколи нікого не зраджувала, ніхто через мене не потерпів, але для мене згинув світогляд. Я вчилася у Москві, в літературному інституті, і я вчинила крадіж зі зломом. Я розбила медичний пункт нашого гуртожитку. Я забрала увесь люмінал і випила.

С.: Це була спроба самогубства?

Б.: Так, так, я хотіла відійти з життя. Тому що я писала вірші і допомагала всьому цьому своїми віршами, значить, я — учасниця злочинів.

С.: Візма, у вас був зруйнований світогляд. Але потім, мабуть, виник новий світогляд. Нині ви — член Народного фронту Латвії. У Латвії тепер існує Рух за національну незалежність і Народний фронт. Я хотіла б, щоб ви пояснили нам різницю між цими двома народними рухами. Є ще й інші групи?

Б.: Почала боротьбу група, яка називається "Гельсінкі-86". Ця група бореться за права людини. Група "Гельсінкі-86" боролася за людські права, так би мовити, за дотримання Деклярації прав людини, зокрема за гарантії права на одержання інформації і розповсюдження інформації. Один з керівників правозахисного руху в Латвії Гунарс Астра був заарештований. Коли його випустили з в'язниці, він був дуже хворий і зразу ж помер. Багато учасників "Гельсінкі-86" були вислані з Латвії. Їм запропонували або заслання у Сибір, або — закордон. Вони попали у Стокгольм.

Я людина самотности. Я не здатна брати участь в організаціях. Тому я не належала до групи "Гельсінкі-86". Група боротьби за незалежність Латвії — це, взагалі, неформальна група, але вона тісно зв'язана з Народним фронтом.

С.: Можна, мабуть, сказати, що це радикальне крило Народного фронту.

Б.: Так, так. Можна сказати, що це найбільш радикальне крило Народного фронту. Народний фронт готовий визнати статус кво — те, що ми знаходимося у Радянському Союзі. Але ми повинні мати економічну суверенність, повинні мати якусь незалежність. Я сама вступила в Народний фронт, коли стали організовувати так званий "Інтерфронт" проти Народного фронту. Тоді на вулицях росіяни, не соромлячись, казали, що ми тепер вступимо в "Інтерфронт" і будемо їх бити, і нам нічого за це не буде. Так, у нас за це нічого не буває.

С.: Так загинув ваш син?

Б.: Коли вбили мого сина і взагалі, коли вбивають латиша і вбивця — не латиш, це розглядається як нещасний випадок. І щоб виправдати бездіяльність прокуратури, жертву обливають болотом.

Мені сказали, що мій син був п'яний і випав з вікна дев'ятого поверху — через скла. Хоч експертиза показує, що його били до того і що в тому місці, де він нібито випав з вікна, не можна випасти, навіть якби він був п'яний.

С.: Значить, тепер у вас існують Народний фронт, Інтернаціональний фронт, Рух за незалежність, група "Гельсінкі". І я хотіла б запитати вас про можливості співдружності народів. Не так давно, 31 січня, у Москві, в ЦК КПРС відбулася нарада, на якій розглядалися справи зміцнення основ взаємовідносин між союзними республіками. Якими ви уявляєте собі майбутні відносини між народами у Радянському Союзі? Чого хочуть латиші? Як добитися того, щоб латиші продовжували добре ставитися до своїх сусідів?

Б.: Латиші хочуть, щоб кожний народ у нашій республіці міг здобути освіту рідною мовою і розвивати свою культуру. Латвія знаходиться у такому географічному місці, де завжди жили люди різних національностей. У нашому Народному фронті не лише латиші. У нашому Народному фронті — російська інтелігенція, вірмени, румуни, євреї, що живуть у Латвії. Майже вся російська інтелігенція, всі світлі уми Латвії російської національності у нашому Народному фронті. Ми створюємо суспільство всіх народів, що живуть у Латвії. Ми хочемо, щоб вони могли спілкуватися, мали б свої культурні центри, щоб у них були школи на їх рідних мовах, щоб нелатиш не мусів би обов'язково вчитися у російській школі, як це відбувається тепер, але щоб, наприклад, вірменська дитина могла дістати початкову освіту на вірменській мові, тому що для розвитку особистості людини найважливіше дістати початкову освіту на материнській мові. Ми за це боремося.

С.: А не за те, щоб вигнати всіх росіян і влаштувати лише латиські школи?

Б.: Ні в якому випадку. І раніше, коли я росла в незалежній Латвії, в нас у дворі були діти — мої друзі дитинства — різних національностей. Була дівчинка німка, були дівчинка і хлопець поляки, був російський хлопець. Вони ходили до своїх шкіл і дитячих садків на своїх мовах, а коли ми бавилися у дворі, ми говорили латиською мовою, і в нас ніколи не було сварок чи бійок на національному ґрунті. Ми, взагалі, не знали цієї проблеми. І ми хочемо, щоб тепер було так само, щоб не було цієї проблеми, щоб діти могли дістати освіту на своїй мові, і щоб кожний народ мав свій культурний центр у Ризі, — центр, де люди однієї національності можуть зустрічатися, мати свої бібліотеки, ставити і дивитися свої вистави, щоб вони не були русифіковані. Ми створили асоціацію різних культур. Центр, що координує всі ці товариства різних культур у Латвії. Ми добиваємося права для кожної людини, яка живе у Латвії, вчитися на своїй рідній мові, спілкуватися на своїй рідній мові. Латиші, взагалі, ніколи не були шовіністами.

С.: Ще кілька років тому існування такої організації як Народний фронт у Латвії було б просто немислиме. Нині Народний фронт існує. Чи не здається вам, що сам факт існування Народного фронту та інших неформальних організацій у Латвії свідчать про те, що в Радянському Союзі відбулася певна демократизація?

Б.: На це тяжко відповісти однозначно. У нас в Радянському Союзі ми привчені до думки, що уряд нам все дає — навіть хліб, який ми виростили самі, все таки нам уряд дає. У нас іде боротьба за економічну і культурну суверенність республіки — значить, уряд нам дав...

С.: Дав дозвіл на цю боротьбу?

Б.: ... уряд нам дав цю боротьбу. Ну, уряд нам майже не перешкоджає проводити демонстрації, створювати Народний фронт, створювати товариства культури для інших національностей, що живуть у Латвії і т. д. Нам дозволяють.

З другого боку, я не бачу, чого ми конкретно добилися. Ми добилися того, що наш червоно-біло-червоний національний прапор, який латиші мали ще у XII віці, тепер піднятий над Ригою. І над іншими містами Латвії майорить цей прапор.

С.: А раніше це було заборонено?

Б.: Звичайно. Ми ходимо на демонстрації з цими червоно-біло-червоними прапорами. Ми співаємо наш національний гімн. Нам дозволяється. Народний фронт створив свій керівний орган, Думу — подібно до того, як у 1905 році була створена Державна Дума, яка була ніби парламентом за царизму. Можливо, я не дуже добре орієнтуюся, але практично, крім того, що ми співаємо національний гімн і нас за це не б'ють і що над містами Латвії розвіваються червоно-біло-червоні прапори, ще нічого особливого не зроблено. Конкретних результатів покищо нема. Ще, правда, ми можемо про все говорити — і преса говорить, і радіо говорить, і телебачення говорить.

С.: Візма, а чи нема конкретних результатів, наприклад, у ділянці економіки — у зв'язку з переходом на господарський розрахунок і т. п.? Не стало ліпше жити матеріально?

Б.: Стало тільки гірше.

С.: Ви переходите на госпрозрахунок?

Б.: Я не бачу, в чому це виражається. Правда, я — людина суґубо гуманітарна, для мене економіка — темний ліс. Я лише бачу, що крамниці пусті і що жити нам стало, в розумінні практичному, незрівнянно гірше. Можливо, це труднощі переходу.

С.: Візма, скажіть, як ви пояснюєте той факт, що саме з моменту, коли почалася демократизація (покищо зародкова демократизація) Радянського Союзу, загострилися національні проблеми, міжнаціональні відносини?

Б.: Що стосується литишів, то — оскільки ми перетворюємося у

меншість на своїй батьківщині, оскільки ми стаємо такою меншістю, що латишам уже не можна вижити як нації, нам, звичайно, не можна не боротися проти цього. До нас привозять людей навіть з В'єтнаму. А тому чим гіршою стає наша ситуація, тим сильніше загострюються відносини. Це природно, тому що людина також, коли її душать, вона ж намагається реагувати, вона намагається якось відбиватися.

С.: Литиші дійсно опинилися у критичній ситуації?

Б.: Абсолютно критичній. Я думаю, що ми при такій політиці зникли б як нація. І треба сказати, що практично ця політика не змінилася. На словах всі визнають наші права — на життя і на культуру, але тільки на словах. На практиці з кожним днем прибуває все більше й більше російськомовних людей — не обов'язково росіян.

С.: Ви хочете сказати, що проводиться систематична антилатиська політика?

Б.: Я хотіла б пояснити, чому з нами це роблять у більшій мірі, ніж з естонцями чи з литовцями. Ми маємо два незамерзаючі порти. І ось уже 700 років усі сусідні великі держави хочуть мати ці порти і використовувати їх у своїх інтересах.

С.: Візма, у Вірменії відбуваються арешти серед учасників національного руху, і майже весь комітет "Карабах" заарештований. Ви не боїтеся того, що це може статися у прибалтійських республіках?

Б.: Я думаю, що це може статися, тому що навіть центральна преса пише, що в нас, мовляв, неофашистські явища, що у нас шкідливий націоналізм. На нас нацьковують росіян, залякуючи їх тим, що ми будемо їх виганяти з Латвії. Ну, та це ж цілковитий абсурд. Я вступила у Народний фронт, коли заявили, що нас будуть бити інтерфронтівці. У якійсь мірі мене били все життя. Я завжди була серед тих, кого били. Коли приходили всякі там ідеологічні кампанії, то мене завжди били. Після створення "Інтерфронту" стали вступати в Народний фронт ті, хто раніше про це не думав, тому що "Інтерфронт" складається на 70 відсотків з чиновників і колишніх офіцерів. У ньому лише 27 відсотків робітників, хоч "Інтерфронт" видає себе за робітничу організацію, і 3 відсотки селян.

С.: Візма, у мене до вас останнє запитання. Скажіть, про яке майбутнє для Латвії ви особисто мрієте?

Б.: Я мрію про те, щоб наш народ вижив, щоб наш народ був незалежним і щоб тим латишам, що живуть у Латвії, було так добре, як це було раніше у незалежній Латвії. У нас нема можливості для відступу. Коли літак на злетній доріжці, він може ще зупинитися. Ми — у повітрі. Нас можуть лише збити.

3 лютого 1989 р., Париж.

ІНТЕРВ'Ю З ЛЕВКОМ ЛУК'ЯНЕНКОМ

На запрошення Міжнародної амністії 8 червня ц. р. з Києва до Брюсселю прибув на двомісячну візиту колишній довголітній політв'язень радянських тюрем, голова Виконавчого комітету Української Гельсінкської Спілки Левко Лук'яненко. 14 червня він приїхав до Парижу і взяв участь у Міжнародній конференції з людського виміру. Редактор радіо "Свобода" Григорій Панчук зустрівся з Л. Лук'яненком і попросив його відповісти на декілька запитань.

Григорій Панчук: Пане Лук'яненко! Через два місяці, у серпні, ви матимете 62 роки, і це не тасмниця. Близько половини вашого життя ви каралися в ув'язненні. І це також не тасмниця, а гірка правда. Вас, нарешті, звільнили у грудні минулого року, а нині ви в Парижі, де відбувається Міжнародна конференція з людського виміру, де двісті років тому почалася Велика французька революція, де у серпні 1789 року схвалено Деклярацію прав людини і громадянина. Дивно, скільки тут символів, просто збіг обставин незвичайний. Пане Лук'яненко! Як ви розцінюєте саме теперішній момент у вашому житті?

Левко Лук'яненко: Я вважаю, що я — щасливий чоловік. Ще на зорі своєї молодости я дуже полюбив Україну. Я любив її пісню, я любив її землю, я любив її минулу козаччину і хотів, щоб все те не загинуло. Коли я служив в армії, мене возили в різні країни: був я в Австрії, був потрохи за кордоном, був також в Азербайджані, на Закавказзі. І ніде не забував про свою Україну. Всюди я думав про те, як би зробити їй якесь добро. Поступово я вивчав історію і думав над тим становищем, в якому знаходилася Україна.

Коли я поступив в університет, я хотів здобути знання, які могли б допомогти мені боротися за самостійну Україну. Я знав здалека, що в Західній Україні велася велика активна національно-визвольна боротьба. У Житомирі, коли я був в армії, я познайомився з людьми з Західньої України, з Волині зокрема. Вони розказували мені цікаві випадки з тієї боротьби. Та боротьба мене надихала, я бачив у ній продовження нашої старої боротьби за волю, яка велася у 1917-1920 роках, а перед тим була Коліївщина, перед тим була славна доба козаччини. Я в історичному пляні дивився, що в майбутньому український народ повинен продовжувати цю боротьбу. А для того, щоб успішно боротися, треба було оволодіти зброєю ворога. Через те, що ворогом була Комуністична партія з її марксистсько-ленінською ідеологією, я й вирішив вивчати цю ідеологію. А позаяк найповніше ідеологію можна було зрозуміти на юридичному факультеті, я й поступив на юридичний факультет Московського університету. Після закінчення університету я добився призначення на роботу в Західню Україну через те, що я

сподівався там знайти прихильників і організувати підпільну партію. На Східній Україні, звідки я походжу, я не скоро знайшов би собі прихильників. На Заході я сподівався швидко їх знайти. Так і сталося. Я знайшов собі там людей і ми почали робити те, що ми уважали за можливе в тих умовах. Збройна національно-визвольна боротьба у Західній Україні закінчилася 1956 року. Я приїхав у Західню Україну в 58-му році. Ще кругом я бачив свіжі сліди тої боротьби. Ще на могилах не встигла високо й трава вирости, де лягли бійці за волю України. Проте я зрозумів, що збройна боротьба закінчилася і починати тепер збройну боротьбу нема ніякого смислу. Доба збройної боротьби минула. Люди, які боролися зі зброєю в руках, зазнали поразки. Вони відійшли. Ця боротьба була вже в минулому часі. Я зрозумів, що я й мої товариші мусимо стати на шлях нової боротьби, нових методів. І ми написали (власне я написав) програму тієї організації, яку ми назвали Українська Робітничо-Селянська Спілка. У цій програмі ми поставили собі за мету відокремлення України від Союзу РСР на підставі статті 17-ої конституції СРСР. Ми написали, що методи для досягнення тієї мети є мирні й конституційні. Отже ми чітко й ясно усвідомлювали, що боротьба збройна закінчилася. Нова доба вимагає нових методів, нових способів боротьби. І цими новими методами я уважав боротьбу словом і політичною діяльністю.

У 1961 році мене заарештували і засудили до розстрілу, а потім я просидів 15 років. У таборах я зустрічав багато людей дуже цікавих. Це були повстанці й інші учасники національно-визвольного руху. І від них, як від живих свідків, я пізнав докладно, що таке була ця боротьба в Західній Україні. Я відсидів цей час, 15 років, повернувся до Чернігова і побачив Україну в дуже жахливому становищі: вона зрусифікована, мова спотворена, [українські] школи закриті. На весь Чернігів були тільки три [українські] школи. Люди стоять у чергах за найнеобхіднішими продуктами харчування і побутовими предметами. Таке становище мене не могло задовільнити і я виявився ще одним з ініціаторів створення нової групи — Гельсінкської групи. У складі цієї Гельсінкської групи я зробив, що міг, до арешту. А в 1977 році, в кінці, мене заарештували. Звичайно, і перший раз, коли я брався за боротьбу, і другий раз, коли я брався за роботу, я знав, що навряд чи я зможу сподіватися на такий шасливий момент, щоб я побачив перемогу українського народу і вільну державу. Проте почуття потреби боротися було настільки сильне, що я не зважав на те, переможемо — не переможемо. Просто панував дух не дати ворогові втіхи, що він нас уже розпластав і Україна вже більше волі не хоче. Я мусів своїм життям показати, що Україна ще не вмерла і що боротьбу вона продовжує і вона продовжить. Отже, я вважав, що якщо Україна мала б загинути під тим колоніальним ярмом, то хай я спочатку

загину, а потім Україна загине. І ось після тих всіх років почалася перебудова і я тепер опинився у Брюсселі, в Західній Європі. Я є щасливий, тому що мої зусилля за попередні роки дали тепер якісь наслідки. Я вважаю, що те, що тепер почалося, це є початок третього етапу національно-визвольної боротьби українського народу, який приведе до незалежності. Два попередні з ХХ століття — національно-визвольна боротьба 1917-1920 років, потім боротьба періоду Другої світової війни — були збройною боротьбою. Вони не дали нам своєї волі. На третій раз, я думаю, що ми доможемося незалежної України мирними способами. Я щасливий, що бачу деякі результати своєї діяльності, бо знаю, як багато людей, моїх побратимів, знайомих і друзів померли на шляху до волі і залишилися невідомими. І вони не пізнали навіть найменшої зорі, яка починає сяяти Україні, хоч покищо, правда, здалека.

Г. Панчук: Пане Лук'яненко! Ви кажете, що ви — щасливі. Ваша візита за кордоном триватиме два місяці. Вже минає тиждень, як ви прибули до Брюсселю, це було 8 червня. Чи ви можете підсумувати ваші дотеперішні переживання, чи, простіше може, ваші дотеперішні враження.

Л. Лук'яненко: Звісно, на підставі тижневого переживання я не можу сказати щось твердого, тому що треба знати більше Захід, треба більше зустрічати людей, треба ще більше почути, щоб прийти до такого твердішого переконання. Те, що я можу тепер сказати, — це лише перше враження, і я боюсь віддати його за остаточне враження, за остаточну думку. Отже, прошу так і розцінювати, що це лише попереднє враження. В цьому попередньому враженні є один дуже важливий момент, який я хотів би якраз тут заторгнути. Я з великим здивуванням для себе побачив, що західний світ не хоче розвалу імперії Російської, що західний світ хоче, щоб Радянський Союз став мирною державою і став би торгувати з Заходом, відкрив би свої кордони, щоб західні діячі — економічні, бізнесмени — могли б туди поїхати, укласти договори, вирішити торговельні взаємини, розширити, можливо, культурні зв'язки і т. д., але він хоче, щоб Радянський Союз залишився цілим. Це для мене новина. Я здивувався цьому і мені зовсім незрозуміло, як можуть західні країни спокійно дивитися в майбутнє, залишаючись поряд з такою величезною імперією, як Радянський Союз. Досі я вважав, що само собою зрозуміло: Захід зацікавлений в тому, щоб Україна вийшла з Радянського Союзу, прибалтійські країни вийшли з Радянського Союзу, Вірменія, Грузія, Азербайджан, взагалі щоб всі народи здобули національну незалежність і як вільні народи могли б вступити у світову сім'ю вільних народів. Тут же, виявляється, дуже поширена думка, яка зводиться до того, що не обов'язково відокремлення і що, взагалі, Радянський Союз може залишатися таким, тільки щоб трохі роззбрівся і став би мирним якимсь. Це

мене дуже дивує. Це має таке перше враження. Друге, багато хто тут з тих людей, з якими я зустрічався, бачать суперечність: Західня Європа об'єднується вони хочуть створити Сполучені Штати Європи, так би мовити. Дванадцять держав хочуть об'єднатися, а ми в Радянському Союзі хочемо роз'єднатися. Отже, чи не стаємо ми на якихось регресивних позиціях, чи не є ми якимись консерваторами, чи не тягнемо ми у вчорашній день. Якщо завтрашній день належить об'єднаній Європі, а ми у Радянському Союзі хочемо роз'єднання, то чи не дивимося ми у вчорашній день.

Отже, справді, у світі є дві суперечливі тенденції. Ось мене і дивує, що люди, які тут жили протягом довгого періоду і тепер вони вільні, об'єднуються для того, щоб поліпшити своє життя, якимось мало розуміють, чи навіть зовсім не розуміють, що Україна, Білорусія і Прибалтика не були об'єднані, а вони були загарбані, що в нас не було рівноправної співпраці, а ми перебували в рабстві, що ми не розвивали культуру, а нашу культуру нищили, що ми не розвивали наші продуктивні сили, а багатство нашої землі розграблювали і вивозили, хто хотів і як хотів, що ми не були просто господарями у своїх країнах. І що найглибша мрія народів як українського, так і народів Прибалтики та інших народів — це, власне, здобути незалежність і стати нарешті самими собою. Отже, чому такі цінності, які в моїх очах є найвищими цінностями, на Заході недооцінюють?

Г. Панчук: Пане Лук'яненко! Гадаю, знову не є тасмницею, що ваша подорож за кордон має тривати два місяці. Звісно, крім власних особистих зацікавлень, як голова Виконавчого комітету Української Гельсінкської Спілки ви є водночас і носієм усіх сподівань членів організації, яку ви очолюєте. У чому полягають ці сподівання і чи ви думаєте, що пощастить вам тут, за кордоном, реалізувати бодай частину, беручи до уваги вашу попередню відповідь?

Л. Лук'яненко: Я думаю, що ви дуже переоцінюєте мою особу. Я працюю у Гельсінкській Спілці поряд з іншими чудовими людьми. Ці люди пройшли разом зі мною шлях через тюрми й табори. Ми разом читали історію, ми разом училися, ми разом думали про майбутнє України. І тепер, коли почалася ця перебудова, ми разом узлися будувати нашу Гельсінкську Спілку і разом спрямовуємо її, разом стараємося розширити її, разом прагнемо впливати на майбутні зміни і сприяти тій перебудові, яка тепер почалася, з приходом Горбачова до влади. Отже я є одним із тих людей, яких багато у нас. Це вони становлять — ну, тепер ми становимо — цей організаційний осередок. І всі ми в однаковій мірі добре розуміємо ситуацію й прагнемо використати її якнайповніше для поглиблення перебудови та для розширення демократії.

Г. Панчук: Так, я погано висловився. Коли я кажу, що ви є носієм, я маю на увазі тепер, за кордоном, не беручи до уваги тих,

які перебувають безпосередньо на Україні і разом з вами співпрацюють. Які ваші сподівання, ваші контакти, скажімо, кого ви вже зустріли, з ким мали нагоду розмовляти тут?

Л. Лук'яненко: Я мав нагоду розмовляти тут з багатьма діячами Міжнародної амнесії, а також з деякими українцями з еміграції. Я сподіваюся, що з Міжнародною амнесією буде нас далі захищати від тих репресії, які й нині не припиняються на Україні. Звісно, нас не садять тепер на сім років чи п'ять років навіть. Нас садять на 15 діб. Нас повертають з дороги, нас хапають, забирають у нас наші видання, газетку нашу, ще наш самвидав забирають. Одним словом, це дрібні такі зачіпки, але бувають не тільки дрібні: нас покищо садять до психіатричних лікарень. Ось нас починають піддавати адміністративному наглядові, а якщо ми не будемо виконувати вимог адміністративного нагляду, нас судитимуть за карними статтями до двох років концтаборів. Значить, ми можемо потрапити за колючий дріт, але тепер вже не як політичні, а як кримінальні злочинці. Отже, проводячи тут розмови з представниками Міжнародної амнесії, я задоволений, що, роз'яснивши їм таке становище наше на Україні, я дізнався, що вони і далі беруть на себе, так би мовити, зобов'язання захищати нас і в майбутньому, незалежно від тієї формули, за якою нас можуть засудити і запроторити за колючий дріт. Отже, з організацією Міжнародна амнесія (а досі я мав в основному стосунки з бельгійською) в мене відновилися контакти і я побачив живих людей, які мене підтримали заочно, а тепер я побачив їх живих. Я подякував їм і познайомився з ними близько і вони мені обіцяли в майбутньому таку ж активну підтримку, якою була ця підтримка і в минулому, хоча вони досягли ніби своєї мети тим, що я вже тепер на волі. Але коли я вам розказував, що наді мною висить загроза потрапити тепер за порушення адміністративного нагляду на два роки в карний табір, вони сказали, що й далі будуть мене захищати і домагатися мого звільнення. Отже наш такий взаємний зв'язок на полі боротьби за демократію і права людини буде продовжуватися. Це мене дуже задовільняє і я радий тому.

Г. Панчук: На останку ще одне запитання, шоправда, ви вже частково відповіли, але я для наших слухачів хотів би ще й на цьому наголосити. Пане Лук'яненко, ваша біографія свідчить, що Україна, український народ були і є, так би мовити, тими параметрами, цінностями, без яких ви не уявляєте вашого життя і, перебуваючи тепер за кордоном, на віддалі, так би мовити, як ви дивитесь на нинішню ситуацію на Україні? Чи з погляду українця ця еuforia, про яку ви згадували, еuforia Заходу, викликана горбачовською гласністю, та віра Заходу в горбачовську перебудову виправдані?

Л. Лук'яненко: Я оптимістично дивлюся на майбутнє. Я

впевнений, що перебудова, кінець-кінцем, закінчиться свободою для України. Але я себе не тішу надією, що цей шлях буде легким і оптимізм Заходу я далеко не повністю поділяю. Мені здається, що перебудова почалася не з доброї волі, а із економічної необхідності, з примусу, об'єктивних обставин. Отже економічні труднощі примусили стати на шлях перебудови. Захід бачить ті труднощі і він хоче скористатися в той спосіб, щоб розширити взаємні зв'язки, контакти в економічному пляні. Але я не знаю, чи достатньо вони будуть ув'язувати оцю економічну допомогу і контакти з посиленням вимог щодо прав людини. Одним словом, цей процес трошки складний і тепер виникають теж протилежні тенденції. Я вважаю, що Захід міг би, допомагаючи економічно, разом з тим звертати увагу радянського керівництва на те, що Гельсінкські домовленості і зобов'язання Радянського Союзу зреалізувати Гельсінкський Прикінцевий акт на Україні ще далекі від дійсності. У нас в Радянському Союзі, і на Україні зокрема, ми маємо фактично лише одну свободу — свободу слова, а багато інших свобод ще тільки починають реалізовувати і власне адміністрація і той партійний бюрократичний апарат чинять все для того, щоб тих інших свобод не було. Я не хочу перераховувати всі демократичні свободи, бо це кожному зрозуміло, які вони, але крім сказати слово на зборах або десь на вулиці, ми ще практично нічого більшого не маємо. Бо за демократію і за все інше карають і потім вимагають, щоб їх просити кожного разу дозволу і т. д. Тобто звичайних демократичних свобод, які є на Заході, ми ще не маємо. Хоч я вірю, що радянське керівництво буде їх розширювати поступово, бо іншого виходу в нього немає. Для того, щоб активізувати економічне життя, вони мусять розширювати свободи і політичні. У цьому я бачу майбутній розвиток в Радянському Союзі. Отже з такої точки зору я оптимістично дивлюся на майбутнє України. Тепер же становище в нас доволі сумне, тому що ще не змінили у нас нікого зі старого бюрократичного апарату, і стовп сталінізму Щербицький і далі очолює адміністрацію на Україні. Отже ситуація перед нами ще нелегка. Ну, завдання наше в тому і полягає, щоб всіма нашими силами сприяти перебудові і на Україні, щоб та перебудова доходила й на Україну і щоб розширювалися свободи не тільки в інших республіках, але й у нас.

Г. Панчук: Пане Лук'яненко! Я гадав, що це буде останнє запитання, але ще коротеньке: яка може бути майбутня доля Щербицького у світлі найновіших подій у Радянському Союзі? Маю на увазі з'їзд народних депутатів СРСР.

Л. Лук'яненко: Я думаю, що він буде усунутий з поста першого секретаря і на його місце знайдуть когось іншого. Чогось крутішого я покищо не передбачаю.

Г. Панчук: Пане Лук'яненко, широ дякую вам за інтерв'ю.

ЛИСТИ ВАСИЛЯ СТУСА ДО СИНА І ДРУЖИНИ

До дружини

15. 4. 82 р.

Дорога Вальочку, дістав два Твої листи — ч. 20 і ч. 19. ...

Нарешті дочекалися якоїсь весни — сніг почезає, туман, морозу немає. ...

Цікавим видався роман Дрозда про київського Жоржа Дюруа — такого собі зальотника-звіра-Вотрена. Майстер із Дрозда — добрий. Але чи є зальотництво найголовнішою для нього темою? Коли є, то я не заздрю йому. Але майстер із нього нівроку. По-старому не можу читати В. Шевчука (його повість* у "Жовтні") — ніяк не подолаю його драглистого стилю. Дуже приємне враження справили листи К. Білокур у "Вітчизні", про які так голосно написав Бажан. Але мені боляче було їх читати, бачачи звичне: небо, замішане на багні. ...

Мама просить, щоб я більше писав про себе. Але я цього робити не можу — і так майже кожного листа доводиться переписувати, бо конфіскують. ...

Ну ось, мабуть, закінчуватиму на цьому. Вальочку, коли б надійшов час слати бандероль, будь ласка, вклади туди самого тютюну, автоолівець із олівцями запасними або цанговий олівець. Коли б мала добрі ручки (імпортні), то — так само. Вічна тутешня біда — мати зручну для писання ручку. А щодо колись-там — побачення, то, думаю, звернися офіційно до адміністрації — яку то відповідь вони дадуть? Зичу Вам усім добра.

Цілуючи — *Василь*. 16. 5. 1981.

До сина

...Переписую Тобі Кіплінга.

Коли ти бережеш залізний спокій
Всупір загальній паніці й клятьбі;
Коли наперекір хулі жорстокій
Між невірив ти віриш сам собі;
Коли ти вмієш ждати без утоми,
Ошуканий не станеш брехуном,

Друкуємо без відома і дозволу рідні. Закінчення. Початок у ч. 1, 1989.

* Мова, мабуть, про роман Валерія Шевчука "Дім на горі" (*Жовтень*, чч. 2 і 3, 1982). — *Ред.*

Обмовлений не потураєш злomu,
І власним не хизуєшся добром;

Коли тебе не порабують мрії,
В кормигу дум твій дух себе не дасть,
Коли ти знаєш, що за лицедії —
Облуда шастя й машкара нещастя;
Коли ти годен правди пильнувати,
З якої вже зискують махлярі,
Різбятий витвір знову доробляти,
Хоча начиння геть уже старі;

Коли зотлілі нерви, думи, тіло
Ти владен знову кидати у бій,
Коли триматись вже немає сили
І тільки воля владно каже: стій!
.....*

Коли в юрбі — шляхетності не губиш,
А будши з королями — простоти,
Коли ні враг, ні друг, котрого любиш,
Нічим тобі не можуть дорікти;
Як знаєш ціну кожної хвилини,
Коли від неї геть усе береш,
Тоді я певен: ти еси Людина,
І землю всю свосю назовеш.

Переклад *Василя Стуса*.

Назва вірша "Коли ти" або "Якщо". Кілька перекладів українською мовою зробили давніше інші перекладачі.

* Тут пропущено кілька рядків з оригіналу Кіплінга. — *Ред.*

До сина

10. 10. 1982

(Лист без початку) ... Коли в тебе буде чисте, безгрішне серце, тоді Тобі легко житиметься в світі — де б ти не був і які б лиха не зазнав. Бо будеш як світлий вогник, чистий промінь, до якого все тягнеться з найчистішими поривами. Бо будеш сам прекрасною людиною — такою, як Твоя мама, як бабуся Ілінка. Не гріши, сину. Це перше правило. І, може, єдине. Ні перед ким — ні перед людьми (байдуже — добрими чи злими), ні перед деревом, ні перед птахою. І тоді будеш, як Бог.

А все те — хто ти, що ти сам,
а все те — ким би стати? —

однаково: філософом чи й до отари пастирем. Байдуже, ким Ти будеш, тобто, з якої чесної праці їстимеш свій хліб щоденний. Бо, маючи ясну безгрішну душу, будеш, як Бог. Тобто, таким, яким Тебе, людину, задумала природа. ...

(З випадкового блокнота)

Неба і сонця нема —
тільки сніги і ліси.
Біла така вже зима
зовсім без чару краси.
Пісні і сміху не чуть.
Ниє засніжений дріт,
то під дротами течуть
в Лету останки літ.
Тиша — як дзвін, що затих.
Тиша — як вигаслий жар.
Боже, ти знаєш тих,
котрі в снігах лежать.
Знову і знову в очах
як попелища сліди.
Рої завмерлих дівчат
снять про вишневі сади.
Кажуть — лунає ще сміх
і догоряє снага.
Вже як надії їх
сплять у надійних снігах.
Вчора — розвіялось сном,
завтра — пливе в міражах.
Мовчки стоїть за вікном
рідна душа.

(Рукописного варіанту цього вірша не маю. — Д. С.)

До дружини і сина

25. 8. 1982.

Дорога Вальочку! Синку!

Дістав листа — од Тебе, Валю, — від 12 серпня. Написав був до Вас на початку місяця, але листа сконфіскували. Там були переклади з Рільке (може, саме вони стали комусь поперек горла) і згадка про те, що Твою бандероль мені досі не віддали — через

те, мовляв, що там було трохи чаю. З приводу бандеролі написав 20 серпня до прокурора — аби бандероль відіслали до Тебе, або віддали мені, хай і без чаю. Зрозуміло, що це провокаційна комедія, а, може, комусь із т. зв. вихователів захотілося покурити тютюну київського.

Ти, Валю, тим не переймайся. Мені то не дуже докучає: коли забирають життя — бандероль не дуже в голові.

Просив би переписати переклад Елегії до Марини Р. М. Рільке. Я переклав цю елегію і ще кілька віршів пізнього Рільке. Один із них перепису і тут:

О дивні зблиски боязких подоб!
Де взявсь той блиск, якщо нема тривання?
Жіночу спрагу самоспоглядання
гамусь люстро, що, як склеп, могло б
за світ їм стати. В мерехті отім
ми чуєм скритий стік твоєї суті.
Єство ж жіноче — там, де, в люстро вкуче,
воно, подвоєне стає цілим.

Ось і вже, Валю. На цих конфіскаціях не хочеться й розписуватися надто. Коло мене все без змін. Чуюся, як завжди.

Зичу Вам найкращого, любі мої!

Сердечне Ваш *Василь*

Коли б дістала бандероль, то вийми той грішний чай — і надсилай знову, з описом (бо мені не показали опису — то було 17 липня). А не буде бандеролі — позивай служби — через ГУІТУ чи Мін. зв'язку.

ЗОЛОТОКОСА КРАСУНЯ

Золотокоса
красуня
на милицях.
Зветься Оксана.
Захоплена собою — вражена — зворохоблена
гурмом хлопців,
що, ніби в вольєрі,
роздивляються
на її непорочне
голе каліцтво.
Не дивіться. Заради Бога.
Не дивіться.

Ні про що не питайте.
Не звертайтеся.
Стійте, мальовані стовпи,
ані кроку назустріч.
Тримайте своє співчуття,
як дулю в кишені,
не виставляйте на спродаж.
Ваші погляди — ляпаси,
від них зацвіли
мої лиця змарнілі,
від вашої уваги
я вся на голках.
Дайте пройти спокійно,
забавляйтеся —
ні ви до мене, ні я до вас,
чужі перехожі,
зовсім чужі —
ви мені найрідніші.
Невже ви не розумієте
золотокосої красуні,
що йде від брами
нескінченно-довгою стежкою
під нестерпним сонцем
перевірити хорі легені?
Їй нерадісно. Ні. Але вона осміхається,
щоб гамувати сльозу,
дихати киснем
і не чути тлустої тіні,
що, як пес,
у кожен ступає слід.

(1983)

ЗГАДУЮЧИ ВАСИЛЯ СТУСА

Яка нестерпна — рідна чужина!
Цей погар раю, храм, зазналий скверни!
Ти — повернувся. Але край не верне:
Йому за трумну — п'ятьма кам'яна.
Як тяжко повернутися і не
побачити! Як тяжко — не зустріти!
Зогрів мене антоновим вогнем
мій рідний Київ, мій несамовитий.
Добутися над силу — і піти,
тамуючи скупу сльозу образи...
Радійте лицеміри й богомази,
що в мене — ні надії, ні мети.
Та сам я єсьм! І є грудний мій біль
і є сльоза, що наскрізь пропікає
камінний мур, де квітка процвітає
в три скрики барв, три скрики божевіль.
Обрушилась душа моя отут,
моїх грудей не стало половини,
Бо *чезне чар мосї батьківщини,
а хоре серце чорний смокче спрут.

Яка нестерпна рідна чужина,
Цей погар раю, храм, зазналий скверни!
Ти повернувся, але край не верне —
йому за трумну п'ятьма кам'яна.
Як тяжко нагодитися й піти,
тамуючи скупу сльозу образи.
Радійте лицеміри й богомази,
що рідний край мій — царство німоти.
Та сам я єсьм! І є грудний мій біль,
і є сльоза, що наскрізь пропікає
камінний мур, де квітка процвітає
в три скрики барв, три скрики божевіль.
Обрушилась душа твоя отут,
твоїх грудей не стало половини,
Бо чезне чар твоєї Батьківщини,
а хоре серце чорний смокче спрут.

* Тут перекреслене слово "через". Підкреслення слів — Стусові.

Кожна деталь біографії й творчості В. Стуса являє цінність для історії української літератури й руху опору 60-80-их років. Тому подаю тут не лише варіант знаного вірша Стуса, але й уривки з листа, які дають біографічне тло до творчості поета. У першому вірші маємо варіант поезії, надрукованої в *Палімпсестах* (другий стовпчик). Варіант цей В. Стус подав у листі з заслання до С. Глузмана, післаному 4. 7. 1979 р. з заслання в сел. Матросова. В листі Стус згадує про спільне перебування в камері "(здається, 56?)" Київської тюрми. "Там же був 2 тижні в листопаді 1975 р., але од розмов відмовився — перед операцією. Там і написалося таке" (тобто цитований тут вірш).

Лист присвячений головне хворобам поета (відповідь на запит Глузмана, лікаря), стосункам з єврейськими політ'язнями, єврейсько-українським стосункам взагалі, оцінці окремих політ'язнів — Хейфеца, Хаймовича, Кузнєцова, Айрікяна, Суперфіна. Характерна оцінка Хейфеца, який в той час теж перебував у засланні: "Це ленінградський літератор, літ 45, грішний тим, що написав передмову до повного Йосипа (?) Бродського (пам'ятаєш такого поета, перекладача — "дармоїда"?). У нього феноменальна пам'ять, прекрасне чуття рос. історії, добрий стиль, "заг.[ально-] демократ" спрямування. Правда, він не такий боєць, як дорогий Паруйр Айрікян чи Зорян Попадюк. Він — тихіший значно (коли це — недолік). І, здається, не має наміру вибиратися (я — маю)".

Порівнюючи заслання з таборово-тюремним життям, Стус зауважує: "Там було відрадніше. Там були краші роки життя (згадай пам'ять П'єра Безухова про французький полон!). Знаю, що то — 35-та. Але і наші Барашеви-Озерні-Лісні — не згірші. Звичайно, концентрація — слабша". "Надзвичайно радий, що Твої 7 літ минули в умовах, найкращих для змужніння. Певен, що ти не став злий (чи не найбільша небезпека). Радий, що Твій жах («більше, ніж прожив!») минув і маєш винагороду за довготерпіння. Певен, що ти став незрівнянно мудріший психіатр, ніж доти".

Переказавши високу оцінку поезій Глузмана Світличним І. й процитувавши вірш з Київської тюрми, Стус підсумовує: "Гадаю, що коло 100 віршів, вартих уваги, в мене є. *Більшість* із цих 100 написано після 1971 р. Це — найбільша стаття мого оптимізму. Правда, чи не всі вони — в сейфах, але, як казав М. Булгаков, «рукописи не горять!»"

"Лишилося мені — до Н. Х. Але за Київ — не мрію майже. Бо перед олімпіадою В. В. Щерб-й наказав "очистити образцовый город Киев от воров, проституток и зарвавшихся диссидентов".**

** ...очистити зразкове місто Київ від злодіїв, проституток і дисидентів, що зарвалися.

ПЕРШІ ЛАВРЕАТИ ПРЕМІЇ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

Минулого року Українська Асоціація Незалежної Творчої Інтелекції (УАНТІ) через свій орган журнал "Кафедру" сповістила, що кожного року до дня народження трагічно загиблого в концтаборі українського поета Василя Стуса проголошуватиме лавреатів премії його імени, віддаючи цим належне високому мистецькому рівню творчості поета і безкомпромісності його високотрагічного життя.

Перша конференція Асоціації, що відбулася у Львові 14 січня цього року, у день іменин поета, визначила перших лавреатів премії. Ними стали:

— поет, критик, перекладач, громадський діяч Іван Світличний, 1929 року народження, корифей руху шістдесятників, двічі репресований (1965 р. і 1972 р. — 7 років таборів і 5 років заслання). Тепер проживає у Києві, важко хворий;

— художник Опанас Заливаха, 1925 року народження, митець з важкою творчою долею, репресований у 1965 р. (5 років таборів), постійно переслідуваний. Наприкінці 1988 року мав, нарешті, персональну виставку у Львові. Живе в Івано-Франківську;

— Львівський Український Молодіжний Театр, заснований у 1987 р. режисером і актором Володимиром Кучинським. У постановці театру успіхом користуються вечори поезії (понад 20 вистав у кінці минулого року у Львові і Києві), композицію яких складають твори В. Стуса, В. Симоненка і Ліни Костенко. Вистави розпочиналися фаховою розповіддю про життя і творчість Василя Стуса, Михайлини Коцюбинської, Євгена Сверстюка, Ірини Калинець.

Вручення премії відбулося 17 січня у приміщенні театру Радянської Армії у Львові, де відбувся вечір поезії Українського Молодіжного Театру з нагоди 51-ої річниці від дня народження Василя Стуса. Про виставу сповіщали афіші, на яких вперше на Україні було віддруковано ім'я Стуса. Велика зала театру була переповнена. У виступі Ірини Калинець, що передував читанню поезій, було оголошено під овації залі про премію та її характер.

Президент УАНТІ відомий письменник Євген Сверстюк (Київ) інформував присутніх про Асоціацію, про премію і про перших її лавреатів; він вручив дипломи (виконані графіком О. Царуком), грошові винагороди (добровільні пожертвування львівських громадян — в основному з цього річного колядування). Тексти дипломів звучали: "УАНТІ нагороджує Вас, колектив Українського

Матеріал отриманий з України.

Молодіжного Театру у Львові, за творче відкриття ритмів і мелодій Василя Стуса в контексті сьгоднішнього духовного життя України премією ім. Василя Стуса...”;

”УАНТІ нагороджує Вас, шановний пане Опанасе Заливахо, за подвижницьке, незалежне і високодуховне мистецтво премією ім. Василя Стуса...”.

В. Кучинський та О. Заливаха подякували Асоціації за визнання. Квіти і тривалі оплески свідчили, що Асоціація не помилилася у визначенні лавреатів.

Хворий Іван Світличний не зміг взяти участі в урочистості. У його дипломі лавреата зазначено: ”УАНТІ нагороджує Вас, пане Іване Світличний, як поета і громадянина, що своєю літературною працею і доброю усмішкою мужньої людини утверджував дух творчої незалежності і безкомпромісності митця”.

Епіграфом на дипломі лавреата премії імени Василя Стуса стоять такі віщі слова незабутнього поета: ”Народе мій, до тебе я ще верну, як в смерті повернуся до життя...”.

POST SCRIPTUM ДО СТАТТІ «ДРАМА УКРАЇНСЬКОЇ ДРАМИ»

А ці рядки пишу вже "на коліні", у зручному авті, що м'яко мчить нас із Урбани до Нью-Йорку. Милуємося спершу майже херсонськими, а далі майже карпатськими краєвидами, співаємо призабутих українських пісень — Неллі Корнієнко, Павло Мовчан, Микола Жулинський, — ділимося враженнями. Щойно скінчилася прецікава конференція в Іллінойському університеті, а щоб ми не забули часом її назви, в американській амбасаді в Торонто (а запрошено нас із дружиною до Америки, коли ми були в Канаді) нам так і записали у паспорт: "Мета поїздки — виступ на конференції «Гласність і перебудова на Україні»". Дружина моя Неллі мала там виступ, який називався "Парадокси перебудови", і пожартувала, що найперший парадокс — уже те, що ми сюди приїхали. Отже, щось таки змінюється на цьому світі.

Зустрічів та виступів було надзвичайно багато. З самих лише запитань, що їх нам задавали, можна було б скласти чималий соціологічний том — портрет нашої перебудови очима канадців та американців українського походження. Ми намагалися широко й одверто відповісти на всі запитання; виникало те єднання зацікавленостей, яке не вдалося придушити довгими руками бюрократичної сваволі й холодної ворожнечі політиків. Люди є люди, і не географія формує їхню сутність, а щось вище, що визначає Людину — її належність до свого роду і народу, її вболівання за будучину краю, глибинне розуміння нею своєї місії на землі. Їздили, дивилися, слухали, розмовляли; сперечалися, пояснювали, розпитували; чужого научались і свого не цурались, — і таки переконувалися, що козацькому роду нема переводу, що пливемо бурхливим морем нових ідей та жадань, що людські серця сьогодні — найбільше поле битви, і перебудова — не стометрівка, і перемагає не той, хто швидше добіжить. Це тривала марафонська дистанція, котру здолає лише той, хто не зіб'ється з дихання і розрахує себе на довге й потужне тривання. Проте пам'ятаємо: матимемо тільки те, що зробимо власними руками — і нічого більше. Бо й справді: вітру не буде — треба гребти руками...

Перечитав верстку своєї статті "Драма української драми" й побачив, що від часу її друку чимало на Україні змінилося. Заснування українського "Меморіалу", створення Товариства української мови імені Т. Шевченка, Асоціації за збереження історичного середовища, голосна кампанія виборів до Верховної Ради СРСР, з'їзд народних депутатів, який став для багатьох з них підручником політичної самоосвіти, і, нарешті, народження Народного Руху України за перебудову, — явища непересічні й вагомі, їхній вплив на наш поступ важко переоцінити.

Все йде по висхідній, — отже, можна сподіватися, що й театр не залишиться осторонь. Тим більше, що є певні зрушення і на українській сцені. Відремонтовано театр опери та балету. Мали успіх заньківчани під час літніх гастролів у Києві. Ось-ось на американський континент приїде перше політичне кабаре з України під назвою "Не журись!", пісні з репертуару якого співає не лише Галичина та Київ, а й українське закордоння. Добре і плідно працює наймолодший львівський театр-студія, що її створив Володимир Кучинський, котрий відбронькував групу талановитих акторів від театру імени Заньковецької. Нещодавно московське українське товариство "Славутич" (його голова — космонавт Павло Попович) запросило молодих львів'ян на гастролі до Москви. Львів'яни показали там дві вистави: одну за поемою Ліни Костенко *Сад нетанучих скульптур*, другу — присвячену поезії Василя Стуса. (До речі, нагадаю, що разом із малярем Панасом Заливахою та літературним критиком Іваном Світличним цей театр було відзначено премією імени Василя Стуса). Глядачі палко вітали ці вистави, а відома поетеса Юнна Мориц (колишня киянка) заповзлася перекласти добірку Стусових поезій на російську мову. Спасибі їй за це, бо то одна із найталановитіших після Анни Ахматової російських поеток, і Стус в її перекладах буде нарешті добре знаний поза межами України. Проте мимоволі згадую гірке Курбасове: "Україні завжди потрібний патент від чужої культури..." Але львівський молодий театр мав справжній успіх, і народження його — видатна подія.

Було б добре зробити обмінні гастролі: львів'ян запросити до Канади й Америки, а у Львові та Києві показати АУЕ (Авангардний Український Театр, що недавно дав прем'єру "Містеріум"). Власне, то одна з мет мого приїзду: підготувати з АУТом виставу й рушити з нею на Україну. За короткий час піднайшов для них і п'єсу — "Панночку" Ніни Садур за *Вієм* М. Гоголя, такий собі модерний абсурд на козацькі теми... Встиг уже за два тижні перебування у Канаді (доки ми з Романою Багрій, Романом Сербином, Неллі Корнієнко, Валеріяном Ревуцьким, Вірляною Ткач і молодими АУТівцями створювали Міжнародне Товариство імени Леся Курбаса) перекласти цю п'єсу на українську мову. З російської. Бо шукав української (новітньої), та не знайшов. Але то вже, мабуть, тема для наступної статті. Вернімося до України.

Минулого сезону українські театри захотіли ставити Миколу Куліша. Не поталанило ні *Мині Мазайлові* (я про ту ж відому міністерську "аферу" із забороною комедії у Київському Молодіжному), ні "Зоні" в Одесі, де цю маловідому драму Куліша поставив режисер Кость Пивоварів. Гай-гай — не стало після того ані вистави в Одесі, ані Костя Пивоварова в Українському одеському театрі... Трохи врятував ситуацію Микола Машченко. Відразу після

того, як я надрукував "Зону" в журналі *Київ*, Іван Драч зробив за нею кіносценарій, і вже за три місяці Микола Машенко його зафільмував. Отже, маємо фільм "Зона", либонь трохи поспішний, та можна зрозуміти і його авторів, що боялися відстати від поїзду. Автор цих рядків, позбавлений змоги ставити щось на Україні, розпочав було постанову сатиричної комедії Миколи Куліша *Хулія Хулина* у московському Новому театрі (там колись з успіхом ішла драматична поема Івана Драча "Дума про вчителя"), але невдовзі таки припинив проби, цього разу з власної ініціативи, бо ризиковано було надовго полишати Україну: там саме починалися важливі справи. Успіх чекав на Куліша лише у Харкові: головний режисер Театру імени Т. Шевченка (колишнього "Березоля") Олександр Біляцький поставив на малій сцені театру (яку він недавно назвав "Березіль") із своїми студентами *Мину Мазайла* — і мав шалений успіх.

Народжуються нові форми вистав, нові студії. Так, нещодавно київський режисер Сергій Проскурня здійснив своєрідну "екологічну постанову": група збирала навколо себе глядачів десь у парку, саджали деревце, виголошували промови про Чорнобиль, якісь епізоди актори демонстрували у протигазах тощо. Відбувається карнавалізація й одверто соціального життя: карнавалом-мітингом стали київські та львівські вибори до Верховної Ради СРСР, виборчі кампанії по інших містах — з дотепними гаслами на всі смаки, з національною, екологічною та мистецькою символікою, з веселими вигадками, співанками, закличками й резолюціями, з драматизмом погроз і розгонів.

Шкодную тільки, що нема чого додати нового про драматургію. На Україні появилася кілька цікавих п'єс, але — російською мовою; збільшується і кількість нових російськомовних студій. Міністер культури УРСР Юрій Олененко так само розбалакує про свою любов до української мови, але кожному зрозуміло, що одне діло язиком, а інше — перти плуга. Та й рівень міністерської діяльності (властиво бездіяльності!) — шалено низький, примітивний. Недарма ж кажуть, що нам на Україні треба сьогодні боятися не міністра культури, а культури міністра. Обіцянок багато, але, як сказано у Мольєра: "До діла від думок далеко ще чвалати". Перекоаний, що громадськість (мистецька насамперед) мусить нарешті *обрати* на Україні міністра культури, як це сталося в інших республіках. Бо якщо у того ж таки, скажімо, Івана Дзюби є стратегія цілісності української культури, то ані Ю. Олененко, ані його високі покровителі такої стратегії не мають. І то вже не драма української драми, а драма української культури...

На обрії — хмародери Нью-Йорку. Ніч. Вогні...

Лесь Танюк

ВСІМ, КОГО ЦЕ СТОСУЄТЬСЯ

Державний музей українського образотворчого мистецтва звертається до всіх добрих людей, які творять українське мистецтво, зберігають і примножують його славу, вболівають за його долю, з проханням допомогти музеєві в організації відділу творів українських художників, які працюють за межами України.

Мета музею — розширити рамки пізнання мистецьких здобутків українців у світі і глибше познайомити з ними і нашу громаду.

Отже, ми просили б відгукнутися, кого хвилює доля нашого мистецтва, і передати в дарунок (або позичити) музеєві живописні, графічні, скульптурні твори, рукописи або інші матеріали, що стосуються зарубіжної мистецької громадськості.

Ми були б вельми вдячні всім, хто візьме участь у цій добродійній акції.

З глибокою повагою
М. М. Романишин,
директор Київського державного музею
українського образотворчого мистецтва.

Вельмишановні колеги!

В рамках розвитку культурних зв'язків, що відповідає міжнародним двостороннім угодам про дальший розвиток взаємних відносин, підписаних урядами США та СРСР, з метою розвитку культурних контактів, обміну інформацією з сфери проблем історії та сьогодення української культури та мистецтва, усунення низки взаємних "білих плям" в цьому так відповідальному для духовного життя народу питанні — Львівський музей українського мистецтва висловлює готовність до співпраці з українськими науковими та культурними осередками.

Ця співпраця може плідно розвинути в справах культурних та мистецьких, в обміні інформацією на засадах угод про співпрацю.

З поважанням для Вас
А. Я. Новаківський,
директор Львівського музею
українського мистецтва.

Про авторів

Павло Мовчан — поет, перекладач і кінодраматург. Автор 10 збірок поезій та кількох видань для дітей, друкованих від 1963 р. Живе в Києві.

Леся Танюк — театральний режисер і дослідник українського театру. Автор публікацій про Леся Курбаса і кіносценаріїв для телебачення про М. Куліша, Курбаса, Йогансена, Еллан-Блакитного і Хвильового. Живе в Києві.

Віра Вовк — поетка та професор германістики. Професор порівняльної літератури в університеті Ріо-де-Жанейро (Бразилія). Авторка багатьох збірок поезій; перекладач та видавець кількомовних збірок української поезії.

Михайло Селівачов — кандидат мистецтвознавства, науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського Академії Наук УРСР. Живе в Києві.

Сергій Білокін — мистецтвознавець. Живе в Києві.

Валеріан Ревуцький — театрознавець і театральний критик, закінчив Московський театральний інститут і Торонтський університет. Професор-емерит університету Британської Колумбії у Ванкувері. Автор книжок *П'ять великих акторів* (1955) і *Нескорені березильці* (1985). Постійний співпрацівник *Сучасности*.

Тарас Кузьо — директор Інституту вивчення радянських національностей в Лондоні.

Валерій Стеценко — журналіст, живе в Києві.

Левко Лук'яненко — юрист, голова Української гельсінкської спілки.

Щоб дані про авторів були якнайбільш комплектні, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі точні дані про себе. — *Редакція*.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1989 РІК:

	ОДНО ЧИСЛО:	РІЧНО:
<i>Німеччина:</i>	8 DM	80 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
<i>Канада:</i>	5 кан. дол.	50 кан. дол.
<i>всі інші країни:</i>	4 ам. дол.	40 ам. дол.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австра- лія:</i>	<u>Sucasnist</u> / Mr. D. H. Pyrohiv 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Канада:</i>	<u>Sucasnist</u> / Mr. Y. Chumak 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4N3
<i>Арген- тіна:</i>	<u>Sucasnist</u> / Dr. M. Wasyluk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>С. Ш. А.:</i>	<u>Sucasnist</u> / Mr. Y. Smyk 744 Broad St., Suite 1116 Newark, NJ 07102-3892 [Tel.: (201) 622-0545] [Fax: (201) 622-1933]
<i>Велико- британія:</i>	<u>Sucasnist</u> / Mr. T. Kuzio 78 B Kensington Park Rd. London W11 2PL		
<i>Ізраїль:</i>	<u>Sucasnist</u> / Mr. G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam	<i>Швай- царія:</i>	<u>Sucasnist</u> / Dr. R. Prokop Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sucasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainianische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
[Telefon: (089) 26-37-73]

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

Емма Андієвська

АРХІТЕКТУРНІ АНСАМБЛІ. Сонети

1989, 238 стор. Мистецьке оформлення авторки.
ISBN 3-89278-018-8 Ціна: 20,00 ам. дол.

У збірці дванадцять циклів сонетів, тематику більше половини яких авторка започаткувала чи вела їх далі в своїй попередній збірці «Вігільії» (1987). «А[ндієвську] цікавить переважно внутр[ішній] світ людини, складні психол[огічні] колізії, розкриваючи які вона вдається до поезики сюрреалізму. Поетич[ні] твори відзначаються лексичним багатством, витонченою формою» (І. Драч, Українська літературна енциклопедія, т. 1 [Київ, 1988], стор. 62).

Атена Пашко: НА ПЕРЕХРЕСТЯХ. Поезії

Переднє слово Михайлини Коцюбинської; обкладинка і мистецьке оформлення Опанаса Заливахи; тверда кольорова обкладинка.
1989, 168 стор. ISBN 3-89278-015-3 Ціна: 15 ам. дол. (безкислотний папір)
У своєму передньому слові Михайлина Коцюбинська стверджує, між іншим, таке про творчість Атени Пашко: «Корінням своїм поет проростає в рідну землю, в минуле свого краю. [...] В] поезії такого типу — поезії жіночній — велике місце займають мотиви інтимні, тема кохання».

Степан Сапеляк: З ГІРКОТОЮ В КАМЕНІ. Поезії

Переднє слово Олександра Борисенка; кольорова обкладинка Григорія Гірчака, ілюстрації Валерія Бондаря, мистецьке оформлення Ігоря Бондаря.
1989, 160 стор. ISBN 3-89278-017-X Ціна: 10 ам. дол. (безкислотний папір)
«Образ Сапеляка і не абстрактний і не нейтральний, його фарби виразно національні, фольклорні, релігійні. Тут спектр широкий і багатий. Не кажу вже про князів, Гонту, Сквороду, Мазепу, Бояна і Кобзаря, похід Ігоря чи шаблю Мамая, але саму стилістику» (Олександр Борисенко, стор. 8).

Замовлення на видання В-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:

SUČASNIST

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

[Tel.: (089) 26-37-73]

У всіх інших країнах:

Sučasnist / Mr. Y. Smyk

744 Broad St., Suite 1116

Newark, NJ 07102-3892

[Tel.: (201) 622-0545] [Fax: (201) 622-1933]